

Narcisa Lengel - Krizman

**KONCENTRACIONI LOGORI TALIJANSKOG
OKUPATORA U DALMACIJI
I HRVATSKOM PRIMORJU (1941–1943)**

UDK 343,819.5
Izvorni znanstveni rad

Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941–1943)

NARCISA LENGEL-KRIZMAN

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

U ovom prilogu — kao što se može zaključiti iz naslova — ograničit ću se na obradu koncentracionih logora na području tzv. Prve i Druge zone¹, ali samo za područje današnje SR Hrvatske. Namjera mi je da sintetskim prikazom, na osnovi rezultata dosadašnjih istraživanja, pokušam faktografski (koliko to mi već danas raspoloživi materijal dozvoljava) utvrditi mjesto i uzrok osnivanja pojedinih logora, vrijeme njihova trajanja s posebnim osvrtom na približan broj zatvorenika, ne ulazeći u detaljniji opis njihova stradanja i sudbine, o čemu svjedoče mnogobrojne izjave preživjelih pohranjene u mnogim našim arhivskim i muzejskim ustanovama.

U borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u najširem smislu, represivne mjere okupatora i njihova nadgradnja sve su više dolazile do izražaja. One su poprimale masovne razmjere što je rezultiralo stradanjem civilnog stanovništva.

Talijani su na našem tlu već u toku god. 1941, u okviru mjera protiv civilnog stanovništva na anektiranom i okupiranom području, započeli velikim hapšenjima, u prvo vrijeme pojedinačnim, a kasnije sve masovnijim. Mnoštvo uhapšenika, prije nego što su prebačeni u logore ili konfinaciju, prošlo je kroz razne zatvore u kojima su čekali na odlazak transporta. Prenatranost zatvora već u ljeti god. 1941. nametala je

¹ Planom njemačke Vrhovne komande od 12. IV 1941. bilo je predviđeno da Dalmacija, dio Hrvatskog primorja i priobalni otoci budu pripojeni Italiji s tim što će se granica između nje i Nezavisne Države Hrvatske naknadno utvrditi međusobnim sporazumom. Poslije dužih pregovora (opš. v.: *B. Krizman, Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980, 11 i d.) postignut je sporazum — 18. V 1941 — prema kojem su navedena područja bila podijeljena na dvije zone. U sastav Prve zone ušla su ova područja: Riječka pokrajina (Sušak sa zaleđem), svi otoci Hrvatskog primorja (osim Paga), teritorij od Splita do Novigrada s priobalskim otocima (osim Brača i Hvara) kao i Boka Kotorska. Druga zona obuhvaćala je otoke Pag, Brač, Hvar i teritorij koji se prostirao iza Prve zone do linije: Vinica—Plitvički Leskovac—Plješivica—Šator—Malovan—Prenj—Troglav.

potrebu da se u Italiji počne osnivati sve veći broj logora.² To potvrđuje npr. dopis guvernera Dalmacije (13. kolovoza 1941) Ministarstvu vanjskih poslova Italije da »zbog prenatrpanosti dalmatinskih zatvora« odmah odredi više logora u Italiji, kamo će se uputiti uhapšenici.³

Jačanjem ustanka i narastanjem partizanskih snaga Talijani poduzimaju sve veće ofenzivne operacije. Mnogobrojne akcije »čišćenja terena«, akcije protiv neboračkog stanovništva tzv. rastrellamento, imale su za cilj »čišćenje područja [...] i kod nastupanja, tako i kod odstupanja i ići sve do potpunog ispražnjenja pojedinih zona«. ⁴ Izraz »rastrellamento«, tehnički izraz talijanskih vojnih štabova i njihove administracije koji se često susreće u operativnim zapovijedima i izvještajima, bila je riječ strave i užasa. Dovoljna je bila samo neprovjerena sumnja da su partizanske jedinice prošle kroz neko naselje pa da to mjesto i čitavi predjeli budu izloženi totalnom uništenju: rušenju i paljenju ljudskih i životinjskih nastambi, pljački hrane, stoke i pokretnina, ubijanju i odvođenju stanovništva u logore. Taktika talijanske vojske bila je da izravno napada partizanske oružane odrede, ali i da im pustošenjem i pljačkom oduzme izvore snabdijevanja, represalijama zaplaši i uništi neboračko stanovništvo, tj. kako je izjavio zapovjednik Druge talijanske armije (M. Roatta 5. ožujka 1942) služiti se »mjerama koje će se odraziti na moral onih koji su se odmetnuli i na materijalni život njihove rodbine«. ⁵ Cinizam talijanskog okupatora ide tako daleko da često za uništavanje i ne traži nikakva opravdanja, a odvođenje u logore neboračkog stanovništva objašnjava pojmom »evakuacije«. ⁶ Posebno su oštre mjere poduzimane u vrijeme pripremanja neprijateljskih ofenziva (osobito Treće i Četvrte), o čemu će kasnije u tekstu biti više riječi. Sačuvani dokumenti sadrže niz naređenja podređenim jedinicama, sastavljenim od vojnih i policijskih fašisti-

² U Italiji je bilo oko dvjesto većih i manjih koncentracijskih logora, a stalan broj Jugoslavena u njima bio je više od 90.000 osoba (*Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1946, 21 (dalje u tekstu: *Saopćenje...*); *Saopštenje br. 34—53* Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1945, 620—622 (dalje u tekstu: *Saopštenje...*). Zatvorenici za logore u Italiji prevoženi su brodovima do Rijeke, a zatim dalje željeznicom. Putovanje je trajalo — u pravilu — nekoliko dana pod jakom stražom i bilo je vrlo teško za internirce. Plovilo se samo danju zbog straha od minskih polja. Brodovi su se pred noć usidrili na pučini u blizini neke veće luke (najčešće Split, Zadar) kako bi se spriječio eventualni pokušaj bijega zatvorenika. Štoviše u toku boravka (noću) na sidrištu Talijani su zatočnike vezali dvoje po dvoje na palubi ili su ih zatvarali u unutrašnjost broda. Za vrijeme transporta nisu uopće dobivali hrane, već su se hranili »sitnim rezervama« iz vlastitih paketa.

³ D. Šepić, Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941—1943), *Putovi revolucije*, 1/1963, 231—232.

⁴ Naređenje zapovjednika Druge talijanske armije od 11. i 17. siječnja 1942 (*Saopćenje...*, n. dj., 137).

⁵ Isto, str. 109.

⁶ Npr., civilni komesar kotara Čabar javlja 31. srpnja 1942. riječkoj prefekturi da »evakuacija obuhvaća onaj dio stanovništva koji se slio u vojničke baze uslijed uništenja brojnih sela, izvršenog po inicijativi i akcijama rukovodjenim po vojničkim komandama, kojima su povjerene ove akcije« (*M. Korlević*, Gorski kotar pod talijanskom okupacijom [1941—1943], *Riječka revija*, IV [1955], br. 3—4, str. 178).

čkih formacija, da se »pripreme za policijsko čišćenje terena« predviđenog za ofenzivu. Cilj takve akcije bio je da, uslijed strahovitog terora po selima, narod tih krajeva potraži spas kod partizanskih odreda i tako te odrede, ne samo liši mogućnosti da se snabdijevaju kod naklonjenog stanovništva, nego da te odrede dovede u položaj da iz svojih sredstava, nedovoljnih i za vlastito snabdijevanje, ishranjuju nekoliko tisuća izbjeglica. Osim toga, to bi partizanskim odredima znatno otežalo i vođenje uspješnih operacija kada bi sa sobom morali voditi na tisuće staraca, žena i djece.

Za gradnju koncentracionih logora uvijek su se birala usamljena mjesta u blizini većih naselja pri čemu su prednost imali krševiti tereni. Pri planiranju mjesta za logore Talijani nisu vodili računa o mnogim faktorima, osobito o vodoopskrbi. Upravo je nestašica vode u logorima mnogo pogoršala ionako teške životne uvjete. Što znači ne moći piti za vrućih ljetnih dana, često nijedanput dobiti kavin nadomjestak, ne kupati se, čak ni oprati, ne treba posebno objašnjavati. U pogledu prehrane sigurno je samo jedno: svim logorima prijetila je katastrofalna glad. Ako se, govoreći o prehrani, ne polazi od propisanih (na papiru) količina, već od stvarnosti, dobiva se prava slika o potpunoj fizičkoj iscrpljenosti zatočenika, naročito djece koje je u logorima bilo mnogo. Često je tjelesna težina pojedinaca opala i do 50 posto. Fizička iscrpljenost uz nedostatak potrebnih vitamina dovela je do širenja bolesti i pojava zaraze. Oboljeti u logoru bila je prava katastrofa, a obolijevao je dio zatočenika, istrgnutih iz životnih prilika na koje su bili navikli i bačeni iznenada u novu sredinu sa svim njezinim strašnim popratnim pojavama. Što se tiče higijenskih prilika, lako je zamisliti da su bile veoma loše. Zbog kronične oskudice vode, u većini logora sve je bilo još gore. Prljavština je pogodovala razmnožavanju razne gamadi (ponajviše ušiju) tako da je temeljita dezinfekcija bila krajnje nužna, a nje ili uopće nije bilo ili je bila nedostatna.

Treba spomenuti i to da je dolazak za svakog bio pravi šok koji ga je nužno morao do temelja potresti. U procesu privikavanja znatna uloga — ponekad i presudna — pripala je onim pojedincima koji su uz velik osobni rizik započeli raditi na organiziranju zajednica s ciljem da se poboljšaju životni uvjeti neophodni za opstanak, i, što je kudikamo najvažnije, da se stvore preduvjeti kako bi u pogodnom momentu pristupili vlastitom oslobođenju.

Što se tiče postupka prema osobama židovskog porijekla, Talijani su razradili posebnu svoju taktiku u odnosu na one koje su masovno stizale na područje Prve i Druge zone, sklanjajući se pred genocidnim mjerama ustaša i Nijemaca, o čemu će u daljnjem tekstu biti više riječi.

Prema naređenju zapovjedništva Druge armije pojedini armijski korpusi preuzeli su obvezu da na svojim područjima osnuju određene logore. Logore su čvale posade karabinjera (rjeđe vojne posade) a komandanta logora i upravu su imenovala komande armijskih korpusa. Njihovi postupci prema internircima — logorašima u mnogim slučajevima graničili su se sa sadizmom najgore vrste.

I

Bakar

Do osnivanja logora u *Bakru* (ožujak 1942) dolazi poslije učestalih akcija »rastrellamenta« na području Gorskog kotara i dijelova Hrvatskog primorja. Kako je broj civilnog stanovništva za »evakuaciju« postao masovan, osnivaju se sabirni logori i to najprije u Bakru, a zatim u Kraljevicima i Lovranu.⁷ Predviđeni su kao neka vrsta sabirališta, tj. tranzitnih logora, budući da nije bilo moguće toliku masu ljudi odmah transportirati u Italiju. Kako su Talijani doista masovno odvodili civilno stanovništvo u logore, najbolje ilustrira, npr. izvještaj civilnog komesara iz kotara Čabar od 3. rujna 1942. upućen riječkoj prefekturi u kojem se navodi: »Usljed političkih i vojnih događaja u ovim posljednjim mjesecima, a naročito uslijed internacija i evakuacija koje su provele vojne vlasti, pučanstvo kotara Čabar jako se smanjilo, te će se ovo smanjenje točno ustanoviti izvidom koji je u toku.« Nešto kasnije (kada je »izvid« bio okončan) isti komesar podnosi novi izvještaj u kojem stoji »da prema sadašnjim *provizornim rezultatima* (kurz. N. L.-K.) situacija u tom pogledu na dan 1. IX 1942, prema situaciji koja je bila 31. III 1942,« ovakva je: sedam općina Čabra imalo je 31. III 1942. ukupno 12.263 stanovnika, a 1. IX 1942 — svega 5545 što pokazuje da je u kotaru Čabar za samo pet mjeseci »rastrellamenta« i NOB-a ubijeno, uhapšeno ili se nalazilo u partizanskim jedinicama 6718 ljudi, tj. broj stanovništva opao je za cijelih 55%. Taj izvještaj civilni komesar završava riječima »da je moguće također da će se brojčano stanje u ovom kotaru još i dalje smanjiti, jer još nije poznato kako će se razvijati voničke operacije i evakuacije, koje će uslijediti radi uništavanja naselja određenih od vojnih vlasti s obzirom na vojničke zahtjeve i uopće u vezi s obranom«.⁸

Dosad nije ustanovljeno koliko je zatočenika prošlo kroz bakarski logor. Isto tako nije ustanovljeno koliko ih je odvedeno u druge logore ili pušteno kućama. Prepostavljam da s obzirom na smještajni kapacitet (bio je oko 3000 osoba),⁹ koji nije bio dovoljan, što je rezultiralo osnivanjem novih logora (u Lovranu i Kraljevicima), da je kroz logor u Bakru za cijelo vrijeme njegova trajanja prošlo nekoliko tisuća zatvorenika. Prvi internirci stigli su u Bakar na početku ožujka god. 1942, i to grupa od oko 200 osoba iz kotara Novi Vinodolski. Usljedili su novi transporti, a za ilustraciju — budući da ne raspoložem drugim izvorima — navodim ovo: 30. srpnja 1942. u logor je dovedeno 919 muškaraca, žene i djece iz Gerova; 2. kolovoza iste godine stiže nova grupa interniraca iz Gorskog kotara od oko 1400 osoba; istog dana iz Čabra je upućena nova grupa od 826 osoba; tri dana kasnije iz Bakra u novoosnovani logor na Rabu otprema se 296 muških interniraca; 21. prosinca u logor je

⁷ Arhiv Hrvatske, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora (dalje AH, ZKRZ), br. 1727/45, kut. 6.

⁸ M. Korlević, n. rad, str. 179.

⁹ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), KP—22/1095.

odvedeno novih 600 interniraca itd. Prema nekim procjenama računa se da je u logoru »stalno bilo oko dvije hiljade osoba«, od toga mnogo žena i djece. To potvrđuje i izvještaj konzulata NDH u Rijeci (23. IX 1942) u kojem stoji da »u logorima u Bakru i Rabu, koji su prepuni našeg (misli se na internirce hrvatske nacionalnosti — op. N. L.-K.) [...] uvjeti života su vrlo teški i ne mogu imati druge posljedice, nego smrt žena i djece, koji se u njima nalaze«. ¹⁰ Prema sjećanjima preživjelih računa se da je u toku god. 1943. u logoru boravilo oko 900 zatočenika, a prilikom rasformiranja logora u srpnju 1943. posljednji transport od oko 800 osoba prebačen je ili u logor na Rabu ili u logore u Italiji. Taj posljednji transport činili su uglavnom stanovnici pojedinih ličkih sela dovedeni iz sabirališta u Škarama. ¹¹

Internirci u logorima u Bakru i Kraljevici bili su smješteni u nekoliko drvenih baraka, prljavih i prepunih razne gamadi. Nedovoljan broj pokrivača i nedostatak slame za ležajeve bio je stalan pratilac svih transporta koji su stizali u logor. Dnevni obrok sastojao se od 6 dkg kruha i 1 litre tekućine u kojoj je bilo malo riže ili tjestenine, komadiće sira ili marmelade, što je bilo upravo dovoljno da se ne umre od gladi. Zdravstvenu službu obavljali su talijanski liječnici u logorskoj ambulanti, a samo najteži slučajevi odvedeni su u bolnicu na Rijeci. Nije mi poznato je li i koliko interniraca umrlo, ali su zabilježeni smrtni slučajevi kao posljedica boravka u logoru. ¹²

Postupno rasformiranje logora započinje oko sredine svibnja 1943. godine. Akcija (posao konzulata NDH u Rijeci) da se iz logora puste barem djeca ostala je bezuspješna i ona su zajedno s odraslima upućena na Rab ili u Italiju, u tamošnje logore. Drugoga srpnja 1943. iz logora je krenuo i posljednji transport od 800 ljudi na Rijeku i nakon kraćeg boravka (smješteni u kasarne Diaz) odvedeni su u nova boravišta. ¹³

Kraljevica

Smještajni kapacitet — usprkos velikoj prenatrpanosti — ipak nije bio takav da bi mogao primiti sve veći broj interniraca. Zato se u *Kraljevici* osniva novi logor oko sredine ljeta 1942. godine. Uvjeti života i prilike bile su istovjetne onima u logoru u Bakru. Međutim, ovaj je logor funkcionirao vrlo kratko vrijeme. U kolovozu god. 1942. ispražnjuje se, jer se 1. rujna te godine u njega dovode nove grupe interniraca — Ži-

¹⁰ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), 11/1—5—9, kut. 275.

¹¹ AH, ZKRZ, br. 1651/45, kut. 6; br. 6036—6047, kut. 227; AIHRPH, KP—25/1404; NG, 15429, 15430; AVII, 30/1—1, kut. 243; *M. Korlević*, n. rad, 178, 179; *M. Konjodžić*, *Krvavim tragovima talijanskih fašista*, Zagreb 1945, str. 46; *Saopćenje* ..., str. 137; *Večernji list*, 2. X 1974, str. 4.

¹² *Večernji list*, 28. VI 1972. i 2. X 1974. U logoru u Bakru među logorašicama kolalo je nekoliko »spomenara«. Ti »spomenari« bile su obične teke u koje su se upisivale internirke (među njima i one koje su poslije povratka iz logora umrle), a »školovane drugarice« ukrašavale su stranice crtežima. U Muzeju revolucije u Zagrebu čuva se prijepis jednog od tih sačuvanih spomenara, original kojega je vjerojatno negdje sačuvan, jer je spomenuti primjerak, po svemu sudeći, bio prepisan poslije oslobođenja.

¹³ AIHRPH, KP—23/1273; 25/1404.

dova. O židovskom logoru u Kraljevici opširnije će biti riječi u daljnjem tekstu.

Za oba logora dužnost upravnika obavljao je isti viši talijanski oficir, a ostali oficiri imali su administrativne funkcije, dok su službu unutar logora obavljali karabinjeri za koje se »može reći da se izuzev par njih nikoga nitko pohvaliti ne može«. ¹⁴

Oba ta logora imala su sve karakteristike koncentracionih logora: okruženi bodljikavom žicom, stražarnicama, ograničenim kretanjem unutar samog logora i, dakako, najstrože zabranjenim kontaktom s vanjskim svijetom, ¹⁵ za razliku od sabirališta u Lovranu koje nije imalo karakteristike logora. ¹⁶

Guverner Dalmacije izdao je 7. lipnja 1942. naredbu kojom je ovlastio sve talijanske vojne i civilne vlasti da izrade spiskove svih onih koji su napustili svoje stalno boravište »da se pridruže partizanima«, i to spiskove osoba svih općina anektirane »provincije Zadar, a upisani u liste, čim budu uhvaćeni, bit će bez daljega strijeljani«. U daljnoj razradi te naredbe — u sedam točaka — proglašena je taocima sva rodbina »upisanih« kojoj je zabranjeno udaljiti se iz mjesta boravka, ovlašćujući ujedno policijske vlasti da takve osobe, u slučaju prekršaja toga naređenja, mogu bez daljnjega strijeljati. Imovina »upisanih lica« mora biti zaplijenjena, pokretnine i nekretnine »bit će prodane najboljem nudiocu, a utržak poslan općini boravišta, da ga doznači ustanovi općinske socijalne skrbi«. Zatim su kao neka vrsta talaca proglašeni i »seoski starješine i stanovnici, koji su preuzeli obvezu radi čuvanja javnog reda, oni od njih, koji budu odgovorni, moći će se po nalogu nadležnog organa ili ureda kraljevskog karabinjera — bez daljnjega strijeljati«. Štoviše spomenuta naredba sadržavala je i zabranu dijeljenja živežnih namirnica »selima između Obrovca, Žegara, Mokrog Polja, Pađana, Kistanja, Modrina sela, Parčića, Zelengrada i Županje«, dokle god stanovnici tih sela ne preuzmu obvezu da će pomoći karabinjerima u traganju za osobama na »listi«. Isto tako predviđeni su oduzimanje hrane i obustava opskrbe stanovnicima »one zone, gdje se dogode krivična djela kao: sječenje telefonskih i telegrafskih stupova, bacanje eksplozivnih predmeta i napadi oružjem«. ¹⁷ Nekoliko dana kasnije — 13. lipnja 1942 — guverner Dalmacije donosi odluku o osnivanju novog logora na tlu sjeverne Dalma-

¹⁴ AH, ZKRZ, 1727/46, kut. 6.

¹⁵ Moram istaći da logori u Bakru i Kraljevici ne samo da nisu historioografski obrađeni; o njima nema ni publicističkih priloga; čak se ne spominju ni u specijaliziranim enciklopedijskim izdanjima (npr. Enciklopediji Jugoslavije, Pomorskoj enciklopediji, Leksikonu—Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941—1945, I, II, Beograd 1980, Hronologiji radničkog pokreta i SKJ 1919—1979, II, Beograd 1980).

¹⁶ U Lovranu je — čini se — u svibnju god. 1942. bilo uređeno sabiralište za internirce gdje su boravili kraće vrijeme do formiranja većih transporta za put u Italiju. Njegov kapacitet čini se bio je za svega nekoliko stotina ljudi, što se može zaključiti iz izvještaja od 7. svibnja 1942. u kojem riječki prefekt javlja »da se odloži internacija rodbine onih, koji su odbjegli u šumu, jer u logoru u Lovranu nema više mjesta«. Zbog toga je grupa od oko 300 interniraca iz Čabra odvedena na Rijeku a zatim odmah prebačena u Italiju. Kao sabiralište služilo je povremeno sve do kapitulacije Italije (M. Korlević, n. rad, 175).

¹⁷ AH, ZKRZ, 1651/45, kut. 6.

cije. Doduše, Talijani su već u ljetu god. 1941. na malom otočiću *Ošljak* (kraj Zadra, obuhvaća 0,5 km² sa svega tada oko sto stanovnika) organizirali prvo sabiralište uhapšenih. Tu su se zatočnici zadržavali veoma kratko vrijeme dok se nisu formirali transporti uhapšenika iz zadarskih i šibenskih zatvora, kojima su zatim priključeni za put u logore u Italiju, odnosno od ljeta god. 1942. za logor na otoku Molat. Deseci interniraca smješteni su na Ošljaku u tzv. lazaret (zgrada nekadašnje manje vojne posade, a od osnivanja prihvatilišta — logora — zgrada logorske uprave oko koje i u kojoj su bili smješteni internirci) sve do kapitulacije Italije.¹⁸ Za novi logor bio je najprije predviđen otok *Vir*, površine 24 km², »kao prihvatilište za osobe određene kao taoci i predviđa se podizanje 8 baraka [...] koje će moći primiti 1000 osoba«.¹⁹ Međutim odluka o osnivanju logora na Viru izmijenjena je i određen je otok Molat, veličine 27,74 km² kao mjesto novog logora. Istom naredbom Komanda karabinjera »ujedno će pojačati stanicu Molat kojoj će biti povjerena služba nadgledanja zatočenika, upravljena na to da spriječi dođir sa stranim elementima«.²⁰

Molat

Kroz ovaj je logor prošlo, odnosno u njemu duže ili kraće boravilo — prema dosadašnjim procjenama — oko deset tisuća ljudi.²¹ Prva grupa interniraca dovedena je brodom »Viotti« 29. lipnja 1942. ukupno 223 osobe (od toga 76 muškaraca, 103 žene i 25 djece do 10 godina i 19 do 15 godina). U daljnjih desetak transporta do 20. srpnja iste godine u logor je dovedeno novih 1097 zatočenika, tako da je brojno stanje bilo 1320 osoba (359 muškaraca, 566 žena i 395 djece). Prema izvještaju od 2. rujna taj se broj povećao na 2227 interniraca, a u vremenu od 2. rujna do 11. siječnja 1943. — prema dosad prikupljenim izvorima — u logor je dovedeno novih 2895 interniraca. Znatan dio njih, zajedno s onima koji su do tog vremena već bili u logoru, odveden je u druge logore u Italiji, što se vidi iz izvještaja od 11. siječnja 1943. prema kojem se u logoru nalazi »samo« 1627 osoba. U ljetu god. 1943. priliv zatočenika se nešto smanjuje. U njemu i dalje ostaju »taoci« a da stižu ipak nove grupe svjedoči i podatak da je, npr., u logor 14. lipnja dovedeno 250 radnika iz brodogradilišta u Lozovcu. Čak i nakon pada Mussolinija i osnivanja vlade Badoglija (25. srpnja 1943) na Molat je dovedena nova grupa zatočenika od oko 40-ak osoba.²²

¹⁸ Isto, 7247/46, kut. 122; *D. Gizdić*, Dalmacija 1941, Zagreb 1959, 227; *Isti*, Dalmacija 1942, Zagreb 1959, 372.

¹⁹ Saopćenje..., 36.

²⁰ Zbornik NOR-a, V, 5, 559—560.

²¹ Izuzetak je podatak koji navodi *D. Gizdić* (Dalmacija 1943, Zagreb 1962, 507) da je kroz taj logor prošlo više od 20.000 osoba, uglavnom s područja sjeverne Dalmacije.

²² AH, ZKRZ, 1651/45, kut. 6; Zbornik NOR-a, V, 5, 651, 652, 672; Saopćenje..., 94, 95, 97, 107, 108; Saopštenje..., 558, 559, 614, 618; Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945, Zbornik dokumenata, knj. 2, Split 1982, str. 392, 730—761, 778, 782—783, 805—806, 820, 827, 838—839, 842—844; *D. Gizdić*, Dalmacija 1942, n. dj., 372, 400, 402; *T. Erak*, Kronika zločina talijanskog fašističkog okupatora u Šibeniku i njegovu kraju 1941—1943, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 2, Split 1972, 276, 277.

Sam logor bio je smješten u uvali Jaz, prikladnoj za nesmetani i brzi »istovar« zatočenika s brodova. Logor je bio ograđen s više redova bodljikave žice u krugu promjera oko 1 kilometar. Čuvalo ga je danonoćno 150 karabinjera i oko 500 vojnika stacioniranih na otoku. U početku su za smještaj interniraca korišteni mali šatori, predviđeni za dvojicu, a u njih su bili natrpani i po osmorica. Dakako, za lošeg vremena, a to je kraj izložen vrlo jakim vjetrovima, morali su internirci rukama podržavati konopce po cijele dane i noći da šator ne odnese vjetar. Kasnije su Talijani podigli osam—devet drvenih baraka, smještajnog kapaciteta svaka za po 150 ljudi, ali zbog prenatrpanosti logora, u barakama je boravilo i dvaput više. Ako se zna da je logor mogao primiti najviše 1200 interniraca, jasno je da je prenatrpanost bila tako velika, da pojedini novi transporti jednostavno nisu mogli biti primljeni, već se ih privremeno smještavalo u improvizirana sabirališta (npr. u Vodicama i Biogradu), dok nije pronađeno rješenje za odlazak u Italiju. Stisnuti u šatore ili barake većina interniraca morala je spavati na goloj, blatnoj zemlji ili na prvom grubom sloju betonskog poda, jer nije bilo dovoljno slame. Pokrivača gotovo da i nije bilo. Kretanje unutar logora bilo je dozvoljeno samo od 10 sati ujutro do 20 sati, a sve ostalo vrijeme internirci su probravili u provizornim nastambama ili ispred njih.

Prehrambene prilike bile su očajne i glad je — uza sve ostale popratne pojave — bila tolika da je s pravom molatski logor prozvan »logorom smrti« ili »grobljem živih«. Dnevni se obrok sastojao od malo kavina surogata, slabo zašćerena, za ručak porcija tople vode s nekoliko zrna graha, riže ili krumpirića, za večeru isto. Dnevni obrok kruha — a to je bila zapravo i najglavnija hrana — bio je 12,5 dkg po osobi. Da nije bilo hrane koja je stizala u logor (premda je logorska uprava ponekad zabranjivala primanje paketa i pismenih pošiljaka za neko vrijeme)²³ sigurno je da bi postotak mortaliteta bio mnogo veći. Pa i ti paketi nisu uvijek stizali do interniraca, jer su ih upravnici logora jednostavno prisvajali, kao što su oduzimali i dobar dio onih propisanih namirnica koje su ionako bile nedovoljne. Slanje paketa u taj logor bilo je nešto olakšano, jer Molat nije ipak bio toliko udaljen od zavičaja interniranih, kao što su bili ostali mnogobrojni logori u Italiji. Da su talijanske vlasti i tome — zapravo — glavnom izvoru hrane stvarale svakojake teškoće pokazuje i rješenje molbe društva »Jadranske plovidbe« upućene zadarskom prefektu. U njoj se prefekt obavještava da se na njihovim skladištima nagomilalo oko 450 paketa za zatočenike na Molatu i mole za dozvolu da se izruče adresatima, budući da postoji opravdana opasnost da se hrana pokvari uslijed dugog ležanja. Neki činovnik prefektature popratio je tu molbu svojim povoljnim mišljenjem, napisavši u opasci da »što više stvari i namirnica zatočenici dobivaju od kuće, utoliko ćemo im manje morati dati«. Međutim, svojom odlukom od 20. prosinca 1942. prefekt je tu molbu odbio.²⁴ Vijesti o veoma teškim prilikama u logoru »zabrinjavale« su vlasti. Tako je, npr. 6. ožujka 1943, zadarski prefekt javio

²³ Tako je, npr., u listopadu god. 1942. bilo zabranjeno daljnje primanje paketa i pismenih pošiljki nakon pokušaja bijega sedmorice interniraca, od kojih je jedan ubijen na logorskoj žici, a ostalima je bijeg uspio (AVII, 6/2—1, kut. 304).

²⁴ Saopćenje..., 107.

zadarskom kvestoru da su internirci u Molatu pretežno žene i djeca; da mnogo umiru od slabe i nedovoljne ishrane; da se paketi koje primaju krađu i da im stražari prodaju hranu »uz sramotne cijene«, npr., 1 kilogram kruha za 1100 lira.²⁵ O prilikama u logoru Glavni stožer ministarstva domobranstva — 5. svibnja 1943 — javlja u Zagreb da se na »otoku Molat nalazi logor interniraca Hrvata iz krajeva duž Hrvatskog Primorja i gornje Dalmacije, koji su pripali Italiji. Postupak sa ovim ljudima je vrlo loš naročito u pogledu smještaja i hrane, koju dobivaju samo jedamput dnevno, a stanuju u vrlo tiesnim barakama. Familije stanovnika [...] koje imaju nekog svog u logoru nemaju nikakvog prava na žalbe radi učinjenih nepravdi, jer ih se odpravlja sa navodom: Idite i Vi kod Vašeg Poglavnika, neka Vam on dade.«²⁶

Higijenske prilike bile su očajne. Kako je svaki internirac dobivao dnevno po 1 litru pitke vode, ona je znači morala služiti i za piće i za održavanje lične higijene i za pranje ne samo odjevnih predmeta već i posuđa. Istina za vrijeme vrućih ljetnih mjeseci bilo im je dozvoljeno kupanje u moru po 1 sat dnevno, i to u uvali oko koje su bili nužnici (za cijeli logor svega pet!) iz kojih su fekalije odlazile izravno u more. Tu su internirci zbog kronične nestašice pitke vode (jer na Molatu nema izvora pitke vode već se upravo u uvali Jaz nalazila najveća »gušterna« koja nije bila dostatna pa se voda dopremala cisternama) prali i posuđe!²⁷ Nečistoća je zbog toga bila velika a svi internirci puni ušiju. U vremenu od osnivanja logora pa do listopada god. 1942. barake su bile, npr., raskuživane svega dva puta, i to »na najprostiji način polijevanjem lizolom«. ²⁸ Kakvo je bilo zdravstveno stanje najbolje svjedoči izvještaj logorskog liječnika od 21. studenog 1942. prema kojem je u vremenu od srpnja do listopada god. 1942. primilo ambulatnu »intervenciju« — od prosječno 2000 koliko ih je bilo u logoru — njih 70%. U četiri navedena mjeseca u logoru je umrlo 35 osoba (16 muškaraca i 19 žena). Izvještaj završava konstatacijom »da procent mortaliteta može još da se povisi, pa ipak da ne zabrinjava, jer naučno odgovara normalnom prosjeku u koncentracionim logorima. Međutim, treba imati u vidu da bi klimatski uvjeti, prenatrpanost i ne baš savršeni uvjeti u barakama i nedovoljna ishrana mogli, s vremena na vrijeme, da utječu na zdravstveno stanje interniranog stanovništva«. ²⁹ Podaci o broju smrtnih slučajeva u tom izvještaju nisu točni, jer upravnik logora u svom telegramu generalnoj direkciji policije javlja 25. studenog 1942. da su u njemu od 30. lipnja 1942. do tog datuma umrla 422 internirca. ³⁰ To potvrđuje i izvještaj konzulata NDH u Zadru od 23. rujna 1942. u kojem stoji: »U logoru ima 1500 Hrvata i 600—700 pravoslavnog življa. Prilike u logoru su strašne. Oskudijevaju. Svaki dan, svaki drugi dan ima po jedan sprovod. Osobito mala djeca stradavaju.« U elaboratu Ministarstva vanjskih po-

²⁵ D. Šepić, n. rad, 233.

²⁶ AVII, 37/16—29, kut. 96.

²⁷ M. Sekulić, Molat — otok suza, stradanja, *Dalmatinka u borbi*, br. 1 od 15. III 1943.

²⁸ AVII, 6/2—1, kut. 304.

²⁹ Zbornik NOR-a, V, 9, 506.

³⁰ D. Šepić, n. rad, 233.

slova NDH o prilikama u anektiranoj Dalmaciji nalazimo sličnu ocjenu: »[...] Kad dođe do jednog biega u šumu, interniraju se roditelji bjegunca i sva bliža obitelj i rodbina, ne izključivši ni djecu. Pa ipak ovi biedni internirani najvećim dielom nisu nikako krivi za bježanje. Žalosna je sudbina interniraca u Molatu, ovaj koncentracioni logor je groblje živih, što se također dokazuje relativno velikim mortalitetom, posebno djece i staraca.«³¹ Kakav je bio postupak logorske uprave prema zatočenicima za ilustraciju navodim i ovo: trudnice su odvodili u zadarsku bolnicu, a zatim su poslije poroda ponovo vraćene u logor s golom novorođenčadi, tako da su ih majke uvijale svojim pregačama i suknjama, jer čak ni za njih nisu dobivale bilo kakav pokrivač, a da se ne govori o ostalim potrepštinama neophodnim za ishranu i njegu dojenčadi.³² U dosad objavljenim radovima — kada je riječ o mortalitetu u tom logoru — navodi se podatak o 422 umrla do kraja studenog 1942. godine. Međutim, čini se da nisu pronađeni podaci o broju umrlih od studenog 1942. do rujna 1943. godine, ali s pravom se može pretpostaviti da su nečovječne prilike i dalje uzimale svoje nove žrtve.

Uzimanje i strijeljanje talaca — što su talijanske vojne i civilne vlasti činile odmah od početka NOB-a — poprma masovne razmjere u toku 1942. godine a kulminira u narednoj — 1943. godini. Dok je već navedena naredba guvernera Dalmacije od 7. lipnja 1942. proglasila taocima svu rodbinu partizanskih boraca kao i svih onih koji su se udaljili iz mjesta svog stalnog boravka »s ciljem da se priključe partizanima«, zadarski prefekt svojom naredbom od 2. studenog 1942. proširuje tu naredbu da se prema njoj »svako lice koje se udalji iz mjesta svog boravka« u »bilo kojem cilju« i svi članovi obitelji tih osoba, naprosto imaju smatrati partizanima. Prefekt ide još i dalje, 19. svibnja 1943. šalje hitnu okružnicu »civilnim komesarima u zadarskoj provinciji, te o sadržaju obavještava i vladu za Dalmaciju u Zadru, komande divizije 'Zara', 'Bergamo', 'Eugenio di Savoia', kotarskog komesara u Šibeniku, komande karabinjerskih grupa u Zadru i Šibeniku, te upravitelja koncentracionog logora na Molatu s nalogom, da se odmah na javnim sastancima i posredstvom župnika saopći stanovništvu provincije Zadar, da će se od toga dana svi muškarci od 21 do 50 godina, koji su internirani na otoku Molatu, a rođaci su odbjeglih osoba, smatrati taocima i poslužiti pri odmazdi za djela sabotaža i ubijstva, koja počine partizani u ovoj provinciji. Kraljevska Prefektura će najvećom hitnošću u sporazumu s upraviteljem koncentracionog logora na Molatu sastaviti popis takvih interniraca, te ga nedjeljno najtočnije popunjavati.«³³ Tom su naredbom, dakle, zatočenci proglašeni taocima na koje će se primijeniti smrtna kazna kao odmazda za djela, koja počine njihovi rođaci — van logorskih žica! Popise talaca imala je pravo sastavljati kvestura u Zadru u sporazumu s upraviteljem logora na Molatu, a uistinu su pri tom sudjelovale sve više i niže talijanske vojne, policijske i civilne vlasti, pa čak i pojedinci. Odluke o strijeljanju donosio je prefekt, osobno. Tako je

³¹ AVII, 37/1—112, kut. 270; 11/2—43, kut. 281.

³² *T. Erač*, n. rad, 227—278.

³³ AH ZKRZ, 1651/45, kut. 6.

strijeljane talaca u masama — što se u praksi i provodilo već od početka ustanka — postalo sistemom. Naglašavam pri tom da su za taoce uzimane i žene a često su kao taoći strijeljane osobe koje uopće nisu bile »rodbina bjegunca«, štoviše ni svi strijeljani uopće nisu bili internirani u molatskom logoru.³⁴

Taoći iz logora na Molatu nisu strijeljani unutar logorskog kruga. Vodili su ih ili u prostorije zadarske policije ili — što je bilo najčešće — na pojedina mjesta na kopnu i tamo ih ubijali.³⁵ Obično je dva-tri put sedmično doplovio na Molat u logor motorni brod iz Zadra pun karabinjera da odvedu žrtve. Preko brodske ograde visili su lanci za okivanje talaca. Pojava broda širila je stravu među internircima jer nitko nije znao nije li on sada na redu. Čak je i sam upravnik logora — 10. lipnja 1943 — zatražio od prefektura u Zadru veće količine bodljikave žice za pojačanje logorske ograde s obrazloženjem »da je ta oграда neophodna zato jer svaki put kada se motornjak Kvesture pojavi da bi odveo taoce koji se imaju strijeljati, nastane panika u cijelom logoru i bojati se je pokušaja bijega«. ³⁶

Molatski »logor smrti« likvidiran je u rujnu 1943. nakon kapitulacije Italije. Članovi KP i simpatizeri NOP-a u samom su logoru organizirali manje udarne grupe koje su prišle razoružavanju talijanske posade a zatim sačekali partizanske brodiće koji su dio njih prevezli na kopno, a ostali su se priključili novoosnovanoj »Molatskoj floti oružanih brodova«, ³⁷ i napokon nije više trebalo da logoraši »svakog jutra upiru svoje žalosne poglede u daleki plavi horizont, u nadi da će ugledati partizanski brod [...]«. ³⁸

Otpočinjanjem tzv. Treće neprijateljske ofenzive u proljeće god. 1942. započinje masovno interniranje civilnog stanovništva i s anektiranog dijela Slovenije. Problem »iseljavanja« istaknut je na sastanku najviših talijanskih vojnih komandanata (27. svibnja 1942) upravo kao jedan od najtežih. Zapovjednik Druge talijanske armije zatražio je da se u Italiji pripreme logori za oko 20.000 interniraca, a i ostali su talijanski komandanti taj prijedlog zdušno podržali u skladu s njihovim planovima predstojećih operacija. Kakvi su to monstruozi planovi bili svjedoči, npr., prijedlog zapovjednika divizije »Isonzo« u Novom Mestu (11. lipnja 1942) da se internira sveukupno stanovništvo Gorenjske — ukupno oko 36.000 ljudi a da »ispražnjene oblasti trebaju naseliti Talijani, i to obitelji ranjenih ili poginulih talijanskih vojnika«, dok je zapovjednik pogranične straže (guardia alla frontiera) predlagao da se iseli sve stanovništvo na tadašnjoj talijansko-hrvatskoj granici. Iako do takvih drastičnih rješenja nije došlo, ipak je u vremenu od 27. lipnja do 1. kolovoza god. 1942. uslijedio jedan od najvećih progona civilnog stanovništva u tzv. Ljubljanskoj provinciji. Pri tom su talijanski koman-

³⁴ Opš. v.: *T. Erak*, n. rad, 275 i d.; Saopštenje..., 581—585; AVII, 11/2—55, kut. 281.

³⁵ *D. Gizdić*, Dalmacija 1942, n. dj., 372.

³⁶ Saopćenje..., 100, 107.

³⁷ Leksikon, II, n. dj., 664.

³⁸ Isto, kao bilj. 27.

danti isticali u svojim zapovijedima potčinjenim jedinicama da interniranje ne isključuje strijeljanje svih onih koji su krivi ili osumnjičeni zbog »komunističkog djelovanja«.³⁹

Budući da su logori u Italiji već bili pretrpani, rješenje se pokušalo naći u osnivanju novih manjih ili jednog većeg logora na anektiranom području. S tim u vezi riječki prefekt obavijestio je generalnog ravnatelja za javni red i sigurnost pri Ministarstvu unutrašnjih poslova u Rimu — potkraj svibnja 1942 — da će nastojati osnovati novi veliki logor na otoku Rabu ili Krku. Izbor je pao na Rab. U vrijeme, dakle, najžestokih borbi za vrijeme Treće neprijateljske ofenzive u Ljubljanskoj provinciji (lipanj 1942 — napad na Kočevski rog, tj. roška ofenziva) kao rezultat »čišćenja« cijelih područja dolazi do osnivanja koncentracionog logora na Rabu (27. srpnja 1942. godine).⁴⁰

Mnogi izvori donose različite podatke o broju interniraca koji su prošli kroz taj logor. Kao najrealnija procjena uzima se da je u logoru boravilo oko 15.000 osoba od toga 2/3 činili su Slovenci a preostala trećina odnosi se na internirce iz Gorskog kotara (pretežno kotara Čabar i Delnice), manje iz Hrvatskog primorja i Židova iz cijelog područja Prve i Druge zone.⁴¹

Prve grupe interniraca stigle su 28. i 31. srpnja 1942. godine. U ta prva dva transporta dovedeno je 432 muškaraca — Slovenca. Iz djelomično sačuvanih izvještaja komande karabinjera sa Sušaka proizlazi: u vremenu od 2. do 9. kolovoza u petnaest transporta dovedeno je 5599 osoba, od toga Slovenaca 3496 (2302 muškarca, 597 žena i 597 djece), iz Gorskog kotara 1663 osobe (iz Čabra 177 muškaraca, 369 žena i 368 djece; iz Gerova 700 osoba oba spola i svih uzrasta, iz Jelenja u Hrvatskom primorju 49 muškaraca); iz logora u Bakru prebačeno je 296 muškaraca a iz logora u Italiji grupa od 144 osobe (103 muškaraca, 23 žene i 18 djece). Od 4. do 8. rujna god. 1942. u tri transporta stiglo je novih 750 Slovenaca (667 muškaraca, 72 žene i 11 djece), a od 3. do 31. listo-

³⁹ Rab živa priča »kulture in civilizacije« italijanskoga okupatorja (Prema »Primorskom dnevniku«), Maribor 1953, 8—13 (dalje: *Rab...*)

⁴⁰ AH, ZKRZ, 6036—6047, kut. 227.

⁴¹ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u svojim edicijama objavljenim 1945. i 1946. godini donosi podatak o 13.000 interniraca koji su prošli kroz logor na Rabu (v. Saopćenje..., 102, 107; Saopštenje..., 622, 623). Međutim, slovenska Komisija za ugotovitev zločinov okupatorja procijenila je da se u listopadu god. 1942. u logoru na Rabu nalazi 15.000 interniranih Slovenaca (*Rab...*, 9). Taj se podatak opet razlikuje od izvještaja Komisije za ratne zločine Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje od 14. veljače 1945. prema kojem je 29. rujna 1942. bilo u logoru 11.000 Slovenaca. Isti taj izvještaj dalje u tekstu navodi da je »prema podacima Zemaljske komisije za Sloveniju u logoru bilo 14.000 Slovenaca« (AH, ZKRZ, 6036—6047, kut. 227). Taj podatak preuzima i *M. Konjhodžić* (Kako je mučeno petnaest hiljada Slovenaca na Rabu, *Krvavim tragovima talijanskih fašista*, n. dj., 29—34), dok je prema talijanskim izvještajima i iskazima talijanskih vojnika na službi u logoru i oko njega 22. rujna 1942. u logoru bilo oko 13.000 interniraca (*M. Korlević*, Stradanja interniraca u logoru na Rabu, *Riječka revija*, IV (1955), 5—6, 227), pa ako se tome pridodaju i nove grupe pristigle u logor u toku 1943. godine, ukupan je broj bio oko 15.000 osoba i taj se podatak uzima kao najrealniji (v. *F. Šušterčić*, Rab, Otpor u žicama, I, Beograd 1969, 397, Leksikon, II, n. d., 925).

pada u sedam transporta doveden je 651 internirac, i to iz Slovenije 399 (94 muškarca, 251 žena i 54 djece); iz Čabra grupa od 14 žena i 8 djece, a iz logora u Italiji 329 muškaraca. Daljnji sačuvani izvještaji govore samo o novih jedanaest transporta Židova u toku lipnja i srpnja god. 1943 — ukupno 2353 osobe (1064 muškarca, 982 žene i 307 djece). Dakle, samo prema tim nepotpunim izvještajima sušačkih karabinjera bilo je kroz godinu dana u logor na Rabu dovedeno i zatočeno ukupno 9891 internirac, i to Slovenaca 5077, iz Čabra i Gerova 1636, Bakra, Sušaka, Jelenja i Rijeke 357, premješteno iz logora u Italiji 468 i Židova iz rasformiranih logora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju 2353. Prema iskazima samih Talijana, a s tim se procjenama slažu i preživjeli logoraši, maksimalni broj interniraca bio je potkraj rujna god. 1942. oko 13.000, od toga više od 2000 djece ispod deset godina (broj slovenske djece bio je 1463).⁴² Broj interniraca postepeno se smanjuje od studenog-prosinca god. 1942. i zbog velikog postotka mortaliteta među logorašima, i zbog toga što su Talijani i sami počeli puštati na slobodu pojedine grupe interniranih, prvenstveno one koji su u to vrijeme izjavili da će pristupiti redovima Antikomunističke dobrovoljne milicije (Milizia volontaria anticomunista — MVAC).⁴³

Inače molbe za puštanje na slobodu podnosili su rodbina interniranih, općine, župni uredi a i komande MVAC-a. Potkraj god. 1942. i Talijani su osnovali komisiju za rješavanje pristiglih molbi, ali je ta komisija radila veoma sporo i neefikasno. U siječnju god. 1943. u logoru se nalazilo još uvijek oko 3000, a u hotelima »bolnicama« u mjestu Rabu daljnjih 2000 logoraša. Taj se broj postepeno smanjuje u toku slijedeća dva mjeseca pa se računa da je u travnju bio oko 2500, da bi se dolaskom transporta Židova u lipnju i srpnju taj broj povećao na oko 5000.⁴⁴ Čini se da je u času kapitulacije Italije u logoru bilo 4390 osoba.⁴⁵

Logor je osnovan na jugoistočnom dijelu otoka, između zaljeva Kampor i Sv. Eufemije, na polju, oko 5 do 6 kilometara udaljenom od mjesta Rab. Pripreme za osnivanje logora započele su 26. lipnja 1942. godine. Sam je logor bio podignut u ravnici, na vlažnom i pjeskovitom tlu na kome se u vrijeme podizanja logora nalazila neobrana ljetina i vinogradi. Grupa od oko 200 talijanskih vojnika — koja je prebačena iz Rijeke — najprije je posjekla svu vinovu lozu, a zatim su mještani sela Kampor morali »očistiti polja« od svega ostalog raslinja i zasadenog povrća. Uz to je iz istog mjesta iseljeno oko desetak porodica čije su kuće imale služiti za smještaj talijanskih oficira. Na početku srpnja započeo je rad

⁴² AH, ZKRZ, 6036—6047, kut. 227.

⁴³ O osnivanju i djelovanju MVAC v.: *F. Jelić-Butić*, Ustaše i NDH, Zagreb 1977, 253 i d.; *N. Žurić-Scotti*, Zagrebački sporazum i stvaranje Antikomunističke dobrovoljne milicije (Milizia volontaria anticomunista) na zadarskom području u drugoj polovici 1942. godine, *Zadarska revija*, XXXI (1982), br. 2—3, 184—191; *I. Cuculić*, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj borbi 1942—1943, zbornik Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB-i, Rijeka 1974, 335, 336; Saopćenje..., 136 i d.; AH, ZKRZ, B—VI—796, kut. 6; AIHRPH, KP—27/1701; AVII, 11/—43, kut. 281.

⁴⁴ AH, ZKRZ, 7288/46, kut. 122; *F. Šušterčič*, n. rad, 397.

⁴⁵ Enciklopedija Jugoslavije, 7, Zagreb 1968, 2.

i na proširenju ceste Kampor — Rab a otkopana zemlja neoprezno je nabacana u stare kanale koji su desetljećima služili za slijevanje vodenih bujica u vrijeme zimskih mjeseci. Zatrpavanje tih kanala donijelo je logorašima mnogo nevolja a rezultiralo je kasnije i ljudskim žrtvama.

Do dolaska prvih transporta logor još uopće nije bio pripremljen. Bile su uglavnom završene samo žičane ograde unutar kojih su postavljeni mali šatori za oko 6000 ljudi (po šestorica u jednom šatoru). Sam kompleks logora dijelio se na dva dijela: muški, smješten sjeverno od ceste Kampor-Rab, a ženski i dječji južno od ceste. Muški je logor dalje bio podijeljen na četiri sektora na čijem se čelu nalazio po jedan talijanski oficir, dok je osiguranje cijelog logora bilo povjereno dvjema tisućama vojnika i karabinjera.

Većina interniraca bila je vrlo neprikladno odjevena a mnogi su bili i bez obuće, jer su ih Talijani pokupili na mjestima gdje su se momentalno nalazili, čak i s polja gdje su obavljali uobičajene poljoprivredne radove, zabranjujući im da ponesu najosnovnije stvari, tvrdeći da će se uskoro vratiti kućama. Prilikom donošenja odluke o osnivanju toga logora Talijani su predvidjeli da će u roku od dva mjeseca moći izgraditi drvene barake u kojima bi zatočenici mogli prezimiti, ali su ubrzo uvidjeli da to neće biti moguće — među ostalim i — zbog nesposobnosti talijanske vojne administracije. Tako su, npr. u početku funkcioniranja logora za pripremanje hrane u primitivnim kuhinjama služili kotlovi — posude za naftu! Takvu jednu posudu prerezali su na dvoje, na svakom kraju pričvrstili ručke i u takvom »kotle« kuhalo se za po prilici 90 osoba. Ni nužnika nije bilo. Bile su iskopane samo duboke jame uz žičanu ogradu, a kada su se napunile, kopale su se nove. Kanalizacija je također bila vrlo loše izvedena: iskopani su samo mali, uski i plitki jarci. Posljedica je bila omekšano tlo pa su ljudi neprestano gazili po blatu što su ga odnosili u šatore u koje je osim toga, neprekidno prodirao pijesak nošen burom ili jugom. Kakva je bila kanalizacija i cijeli odvodni sistem najdrastičnije je došlo do izražaja u noći 29/30. rujna god. 1942, kada su strahovito nevrjeme i prolom oblaka sa snažnim bujicama podrili regulacijsku napravu na malom potočiću, koji je prolazio kroz logor, pa se poplava kao moćna rijeka razlila preko središnjeg logorskog trga (nazvan »Trg lakote«, tj. trg gladi), odnoseći sve na svom putu. Šatore koji su bili podignuti na tom dijelu logora odnijela je bujica ili poplavila sve što se u njima našlo (uglavnom malo slame s pokrivačima). Rijeka je prodrila i u ženski logor i tek tada je logorska uprava dozvolila da se otvore glavni izlazi kako bi ljudi mogli pobjeći na uzvišenije dijelove van logorskih žica. Nije utvrđeno koliko je tu noć stradalo zatočenika, jer su Talijani uporno krili podatke. Pretpostavlja se da je u bujicama stradalo šestoro djece, a voda je odnijela oko 450 šatora. Slijedećeg dana ujutro internirci su surovo potjerani natrag u poplavljeni logor.

Tek u kasnu jesen god. 1942. počinju se u logoru graditi »zgrade od opeka« (do siječnja god. 1943. ukupno 95) tako da su u prosincu god. 1942. odstranjeni mali platneni šatori koje su zamijenile drvene barake ili barake sažidane od opeka sa željeznom konstrukcijom i drvenim podovima i pregradama pa se nije više (barem) spavalo na goloj zemlji, jer slame za prostirke ni u tom logoru nije bilo dovoljno. U drvenim ba-

rakama, podignutim na brzinu, smještene su kuhinje i primitivne umivaonice.

Središnji logorski trg nazvan je već prije Trgom gladi (Trg lakote), što najrječitije ilustrira prehrambene prilike u logoru. Talijani su odredili dnevnu količinu hrane po ovoj tablici: kruh 150 grama, 66 g tjestenine ili riže, 15 g rajčice, 20 g povrća, 100 g mesa s kostima (dva puta tjedno), 40 g sira (pet puta tjedno), 13 g slanine ili ulja, 15 g šećera, 7 g surogata kave. Te su količine vrijedile za sve internirce (»repressive«) ali su se posebnim odredbama povećavale za »protetti« — zaštićene, tj. za »ročne delavce«⁴⁶ pa je tablica za njih povećavala obrok kruha na 400 g dnevno, tjestenine na 120 g i mesa s kostima na 120 grama. Dakako da te propisane količine nisu bile dostatne, a čak i propisana količina kruha nije se davala u naznačenoj težini, jer je kruh — u obliku malih hljepčica — imao sedam do devet dekagrama. Logorske kuhinje nadzirali su talijanski podoficiri i korupcija je cvjetala. Cvjetala je također i trgovina hranom. Mogućnosti kupovanja hrane u logoru za novac nije bilo, jer su Talijani oduzimali sav novac novoprispjelim internircima i pohranili ga tako da od njega nije bilo nikakve praktične koristi. Tek od početka listopada god. 1942. za pohranjeni novac dobivani su bonovi (za 1000 lira dobiveni su bonovi u vrijednosti 40 lira). Novootvorena kantina u muškom logoru bila je veoma slabo opskrbljena tako da se moglo kupiti tek nešto ribljih konzervi, maslina ili lošeg slatkiša.

Sve do kraja 1942. godine onemogućeno je bilo redovno dopisivanje s obiteljima, a situacija se nešto poboljšala tek od prosinca te godine. Slična je situacija bila i s primanjem paketa s hranom i odjećom. Istina, prvi paketi počeli su u logor stizati već u rujnu, ali je do prosinca podijeljeno svega oko 2250 paketa, iako se na skladištima logora do kraja studenog nalazilo oko 12.000 pristiglih pošiljaka, dok je na rapskoj pošti ležalo daljnjih 2000 paketa. Kada je konačno došlo do podjele, najveći dio hrane bio je pokvaren, a pri podjeli vladao je neopisiv nered. Gotovo u pravilu od deset paketa gubilo se najmanje tri; mnogi su paketi bili vraćeni zbog nesposobne logorske administracije koja nije imala točan uvid u brojno stanje interniraca. Bio je to zasigurno jedan od razloga da je logorska uprava tek potkraj prosinca god. 1942. dozvolila da sami internirci obavljaju raspodjelu tako da je uspostavljen koliko-toliko red. Ukupno je za sve vrijeme funkcioniranja logora stiglo oko 70.000 paketa, od kojih je podijeljeno oko 55.000, a ukupna količina težila je oko 275.000 kilograma. Inače, svaki je logoraš smio primiti jednom mjesečno paket u težini od pet kilograma, a sve molbe da se dozvoljena količina poveća odbijene su. Obitelji interniraca mogle su predavati pakete samo na mjesnim poštama, a od prosinca god. 1942. i posredstvom talijanskog Crvenog križa kao i vojnih posada (npr., u Ljubljani, Novom Mestu, Kočevju, Logatcu, Črnomelju i Grosuplju).

⁴⁶ Talijani su u logoru primjenjivali metodu prisilnog rada. Internirci su radili deset sati dnevno (od 7 ujutro do 17 sati), njih 400 do 500 muškaraca. Bili su zaposleni na poljoprivrednim radovima na parcelama oko logora, koje su Talijani rekvirirali, ili na izgradnji putova. Najveće gradilište bilo je u blizini zaljeva Kampor gdje su izgrađene manje (kamene) zgrade koje su kasnije — u ljetu god. 1943 — poslužile za smještaj židovskog logora (*Rab...*, n. dj., 7—8; AH, ZKRZ, 4464/45, kut. 45).

Zdravstvene prilike u logoru bile su posebno loše. Iako se o zdravstvenom stanju logoraša brinulo između osam do petnaest talijanskih liječnika, smrtnost je bila vrlo velika. Zbog velikog broja različitih oboljenja Talijani su osnovali »bolnicu« u prostorijama bivšega rapskog hotela »Adria« sa 80 kreveta. Tu je bilo smješteno najviše djece u dobi do deset godina, i to u tolikom broju da ih je bilo po četvero u jednom krevetu. U jesen (u listopadu) u improvizirane bolnice preuređuju se i dva druga hotela: »Prag« (sa 140 kreveta) i »Continental« (sa 160 kreveta). Kakav je bio porast oboljelih vidi se i po tome što je u hotelu »Continental« proširen kapacitet za još novih 60 kreveta a u hotelu »Imperial« uređena je nova improvizirana bolnica sa 300 do 360 kreveta. Do siječnja god. 1943. gotovo da u svim tim »bolnicama« i nije bilo lijekova u potrebnoj količini, a kako su epidemije crijevnih bolesti i dalje harale, logorska je uprava zatražila da se u logor pošalje jedan liječnik-bakteriolog koji je ustanovio da je uzrok takvog stanja potpuna fizička iznurenost kao posljedica gladi. Osim toga, bio je veći broj slučajeva smrznutih pa su i kirurzi vršili mnoge operativne zahvate, najčešće amputacije udova. Kod oboljelih bila je uobičajena pojava dekubitusa i nečistih rana (punih crva).

Za rekonvalescente — jer i takvih je bilo — u ženskom dijelu logora odvojeno je nekoliko šatora (tzv. množično okrevališće Rim), a zatim je umjesto male dotadašnje ambulante izgrađena pomoćna bolnica (u drvenim barakama) sa oko sto kreveta. U siječnju god. 1943. u rapskim hotelima-bolnicama nalazilo se oko tisuću bolesnika, i tek od tog vremena najteže bolesnike odvodilo se na Rijeku u bolnicu (»Savoia«).⁴⁷

O poraznoj slici stanja u rapskom logoru govore mnogi neprijateljski izvještaji. Npr., u izvještaju visokog komesara u Ljubljani (15. XII 1942) ističe se da se internirci koji dolaze iz logora nalaze »u stanju najveće fizičke iscrpljenosti« što je posljedica nedostatka hrane »tog najakutnijeg pitanja u logoru«;⁴⁸ Zapovjedništvo XIV bataljona (7. I 1943) u svom izvještaju upozorava na opasnost da se epidemija zaraznih bolesti, osobito dizenterije, preko bivših rapskih logoraša proširi; pet slovenskih dobrotvornih društava opetovano je od 25. studenog 1942. upućivalo molbe da se iz logora puste barem djeca »jer da umiru svakodnevno«,⁴⁹ kao i trudnice i majke s dojenčadi; isto je zatražio i hrvatski Crveni križ putem Ministarstva unutrašnjih poslova NDH (7. I 1943), jer je »stanje djece u logoru na Rabu vrlo teško radi pomanjkanja hrane, obuće i lijekova i radi pomanjkanja prikladnih nastamba«; daljnje molbe da se »predaju hrvatskim vlastima« djeca odvedena s roditeljima iz logora na Rabu u logore u Italiji, također su odbijene. Zapovjedništvo Superslode na sve te molbe u većini slučajeva čak ni nije odgovaralo.⁵⁰

⁴⁷ AH, ZKRZ, 6036—6047, kut 227.

⁴⁸ Opskrba hranom za logorske potrebe bila je povjerena nekom talijanskom poduzeću koje je, međutim, isporučivalo mnogo manje količine od onih propisanih i utanačenih ugovorom.

⁴⁹ U početku funkcioniranja logora umiralo je »troje do četvero tjedno, a sada umire troje-četvero dnevno« (AH, ZKRZ, 6036—6047, kut. 227).

⁵⁰ Isto, izvještaji od 7, 18 i 23. I. 1943.

Mortalitet u logoru na Rabu bio je izvanredno velik. Prvi val umiranja bio je u kolovozu god. 1942. godine, drugi je započeo potkraj listopada i neprekidno je rastao sve do siječnja 1943. godine, usprkos osnovanim »bolnicama«.⁵¹ O ukupnom broju umrlih u logoru postoje dijamentralno suprotni podaci. Tako prema službenim talijanskim izvještajima umrlo je 1267 osoba,⁵² na logorskom groblju nalazi se ubilježeno 1051 ime;⁵³ prema procjenama preživjelih broj umrlih je oko 4000, odnosno prema procjenama Komisije za utvrđivanje zločina okupatora taj je broj 4641 osoba.⁵⁴ Do tako velikih brojčanih razlika došlo je iz nekoliko razloga. Sve do veljače god. 1943. u logoru nije bila izrađena kartoteka interniraca, pa se nikada nije točno znalo ni momentano brojno stanje, kao ni broj puštenih kućama ili odvedenih u druge logore. Često se događalo da su karabinjeri došli po neke logoraše da ih puste kućama, a oni su već prije napustili logor. Isto tako je bilo i s podacima umrlih. Imena umrlih upisivali su vojnici koji su i sami jedva znali pisati, pa se često događalo da su nekoga tražili za transport na Rijeku, a on je već dulje vrijeme bio mrtav.

U vremenu od 6. do 26. kolovoza 1942. godine prve umrle Talijani su pokapali na samostanskom groblju u selu Kampor (ukupno 19, od toga 12 djece i 7 odraslih), a nakon sve većeg postotka smrtnosti logorska uprava odredila je za groblje veći prostor udaljen oko 20 minuta hoda jugozapadno od logora. Taj su prostor ogradili 1,5 metra visokim zidom. Umrle su nosili sami internirci. Iako su u drvenim ljesovima bila često

⁵¹ Npr. potkraj prosinca god. 1942. — iako su kapaciteti u »bolnicama« bili popunjani do maksimuma — mnogi nisu ni dospjeli do njih i umirali su u logoru. Tako je prema svjedočenju preživjelih 24. prosinca sahranjeno oko stotinu umrlih, narednog je dana u logoru umrlo novih 89 logoraša, a šest dana kasnije broj umrlih bio je oko osamdesetak (Isto, 6036—6047, kut. 227; 4464/45, kut. 65).

⁵² Sačuvano je nekoliko spiskova umrlih u logoru na Rabu ili u riječkoj bolnici. Tako prema službenom talijanskom zapisniku ubilježena su 1267 imena umrlih u samom logoru; konzulat NDH u Rijeci dostavio je 16. VII 1943. Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu spisak umrlih zatočenika u vremenu od 8. VII 1942. do 20. V 1943. u logoru, odnosno umrlih u bolnici »Savoia« na Rijeci u vremenu od 6. I do 5. VII 1943. godine. Popis sadrži 1061 ime umrlih u logoru i 34 imena umrlih u bolnici, tj. ukupno 1095. Dokument sadrži i popis od 458 »umrlih Hrvata na Rabu (po narodnosti ili državljanstvu)« i 637 Slovenaca, od kojih je 25 umrlo u bolnici (AH, ZKRZ, 6036—6047, kut. 227). U arhivu bivše riječke kvesture pronađeni su telegramske obrasci na kojima su bili ubilježeni podaci osoba umrlih u internaciji. Do 27. rujna 1946. godine pronađeno je ukupno 340 takvih bilješki. Prema tim podacima, npr., iz kotara Čabar umrle su 294 osobe (od toga 233 u logoru na Rabu a 61 u logoru Gonars u Italiji), iz kotara Delnice devet osoba umrlo na Rabu a devet u Gonarsu, a iz kotara Sušak deset je umrlo na Rabu a jedna osoba u Gonarsu. Isti izvor sadrži i spisak djece rođene i umrle u logoru na Rabu — ukupno osam — odnosno u Gonarsu — ukupno devet. Dojenčad umrla na Rabu imala su od jednog do dvadeset dana, a ona u Gonarsu dva do tri mjeseca (Isto, 7178/46, kut. 122).

⁵³ Na tzv. Polju A na logorskom groblju nalaze se 223 grobna humka, na Polju B — 236, Polju C — 209, Polju D — 196, Polju F — 158 i Polju J — 29 humki s obilježenim imenima. Dokument sadrži primjedbu da je uz dva imena naznačen datum smrti 19. VIII i 10. IX 1943. godine, što ukazuje na to da je odvođenje teških bolesnika u bolnicu na Rijeku bilo obustavljeno (Isto, 446/45, kut. 45).

⁵⁴ Isto, 6036—6047, kut. 227. To znači da je mortalitet bio 34% što je ne samo najveći u talijanskim, već se može uspoređivati i s nacističkim koncentracionim logorima.

i po dva (pa čak i tri!) umrla, na malom drvenom križu, kojim su bile obilježene grobne humke, stavljano je uvijek samo jedno ime, tako da je i to jedan od razloga tih velikih brojčanih razlika o podacima umrlih.⁵⁵

Ispitivanja u logoru nije bilo. Svaki logoraš bio je »individuo« a veoma rijetko su pojedinci odvedeni u Rijeku ili Ljubljano na sud, a po izricanju kazne nisu vraćeni na Rab već u neku od kaznionica u Italiji. Međutim, u samom logoru Talijani su za svaki pa i najmanji prekršaj kažnjavali vezanjem uz stup na središnjem trgu, i to u trajanju od dva sata nadalje, pri čemu je vezani morao stajati na vršcima prstiju. Bještva iz logora također nije bilo, jer su svi ploveći objekti bili pod strogom kontrolom, a mogućnost sakrivanja na otoku za dulje vrijeme nije postojala.⁵⁶

Gotovo od samog osnivanja logora započinje organizirani rad među internircima. Stvaraju se grupe, međusobno povezane, s ciljem da se organizira »otpor u žicama«. Cjelokupnom aktivnošću u tom pravcu rukovodili su i koordinirali je članovi KP koji su uspjeli uspostaviti veze s aktivistima NOP-a na otoku. Veze su se održavale posredstvom mještana koji su kao radnici imali pravo ulaska u logor, pa čak i uz pomoć svećenika i sestara benediktinskog samostana, koje su dobrovoljno pristale da prenose poruke. Osim hrane, svi su oni uspijevali — iako neredovito — da u logor prenesu razne stvari, pisane materijale, štampu, pa čak i jedan radio-aparat u dijelovima.⁵⁷

S vremenom se stvara politička organizacija Osvobodilne fronte (OF) čiji je Izvršni odbor osnovan na početku 1943. godine. U okviru logorske organizacije OF, kojom je rukovodila partijska organizacija, u logoru je formiran udarni bataljon iz kojeg se kasnije — poslije kapitulacije Italije — razvila Rapska brigada NOVJ. Svaka jedinica toga bataljona dobila je određen borbeni zadatak; osnovan je čak i sanitetski i tehnički vod i jedna specijalna četa koja je imala zadatak u odlučnim trenucima prilikom oslobađanja logora uhapsiti upravitelja i ostali komandni kadar.

Dan poslije kapitulacije Italije — 10. rujna 1943 — bivši internirci proglasili su »narodnu vlast« u logoru. Istoga tog dana komandant logora — poslije razgovora s rukovodstvom logorske organizacije — pristao je da preda polovicu naoružanja kako bi »zajedno s talijanskom vojskom branili otok od eventualne najezde ustaša i Nemaca«. Dan kasnije — 11. rujna — članovi Izvršnog odbora OF odvezli su se u mjesto Rab gdje su održali sastanak s mjesnim NOO-om. Zajednički su donijeli zaključak da Talijane treba bezuvjetno razoružati. Istog dana spe-

⁵⁵ Isto kao bilj. 53. i 54.

⁵⁶ Zabilježen je samo jedan pokušaj bijega — 4. X 1942 — dvojice logoraša. Jedan je pronađen mrtav u selu Mundanija. Obdukcijom je ustanovljeno da je onako izgladnjen u selu dobio obilnu hranu koju je pojeo i — umro! Drugog su bjeGUNCA pronašli osam dana kasnije u selu Supetarska Draga i ponovo vratili u logor. Tom prilikom uhapšena su i trojica mještana, jer se s pravom pretpostavljalo da su pomagali i skrivali odbjeglog logoraša (isto kao bilj. 54).

⁵⁷ Prema podacima koje je prikupila organizacija bivših zatočenika, Rabljani su spasilili najmanje tisuću zatočenika od sigurne smrti (*M. Konjhođić*, n. dj., 32).

cijalna četa uhapsila je komandanta logora i zatim, u roku od nekoliko sati — bivši internirci razoružali su oko 2200 talijanskih vojnika pa je tako Rapska brigada (oko 1600 boraca) stekla naoružanje. Trinaestog rujna grupa od oko 120 boraca prebacila se na otok Cres gdje je razoružala talijanski garnizon na Osoru, te se nakon toga ponovo vratila na Rab.

Izvršni odbor OF je posredstvom partijske organizacije na Rabu uspostavio vezu (već u siječnju 1943) s Glavnim štabom Hrvatske koji je tako bio upoznat s planiranim akcijama. Poslije kapitulacije Italije i oslobođenja logora — prema zapovijedi Glavnog štaba Hrvatske — komandant XIII primorsko-goranske divizije (V. Kovačević), čiji se štab tada nalazio u Novom Vinodolu, poslao je obavijest da će 16. rujna na Rab uploviti parobrod kojim će se započeti prebacivanje brigade u Sloveniju. Tako su bivši logoraši — raspoređeni u čete i bataljone — postepeno napustili Rab. Na otoku su kraće vrijeme ostali za vojsku nesposobni ljudi, a onda su i oni — srdačno ispraćeni od mještana — napustili mjesto svog stradanja⁵⁸ (o židovskom logoru na Rabu bit će riječi u daljnjem tekstu).

Na početku god. 1943. zapovjedništvo talijanske Druge armije izdalo je naređenje da se hitno pripremi »jedan ili više privremenih koncentracijskih logora za muške internirce — civile, koji će eventualno biti pokupljeni, odnosno zarobljeni [...] za vrijeme pretstojećih operacija«. Ti su logori morali biti pripremljeni za prihvat do 15.000 ljudi. Bile su to zapravo mjere sigurnosti kojim su Talijani zajedno s Nijemcima i vojnim snagama NDH uvodili izvanredno stanje na području predviđenom za operacije (tzv. Četvrta neprijateljska ofenziva) 20. siječnja 1943. godine. Zapovjednik Druge armije izdao je i direktive o postupku prema stanovništvu i objektima u toku planiranih akcija u kojima se, među ostalim, naređuje:

»— svi oni, koji budu uhvaćeni s oružjem u rukama, ili budu nađeni pa makar i bez oružja u zoni i u momentu u kojem se bori, bit će bez daljnijega strijeljani;

— svi sposobni muškarci od 15 godina naviše bit će internirani bez iznimke narodnosti i vjere, zanimanja ili dužnosti;

— sve zgrade, iz kojih budu dolazili napadi na naše trupe, ili u kojima bude nađena municija, imaju se razrušiti.«

U istoj naredbi posebno se precizira i postupak s internircima: »Internirana lica, o kojima je naprijed riječ, bit će po kolonama, koje operiraju, iseljena u mjesta označena od komandi V i XVIII Armijskog Korpusa (prema teritoriju nadležnosti dotičnog korpusa) i sukcesivno otpremljena u sabirne centre i koncentracijske logore određene po Intendanturi.«

Treći veljače god. 1943. izdano je novo naređenje o posebnim mjerama koje je trebalo poduzeti prema civilnom stanovništvu u cilju »normalizacije« prilika na otocima i priobalnom području na Jadranu. »Metod je

⁵⁸ *Rab...*, n. dj., F. Šušteršič, n. rad; F. Potočnik, Kako su se oslobodili internirci, *Otpor u žicama*, I, n. dj., 413—415.

— ističe se u naređenju — u suštini jedan: da bi se učinili sigurnim [...] područja koja nas interesiraju, potrebno je isprazniti iz njih sve muškarce sposobne za nošenje oružja — od petnaest godina naviše — koji ne ulijevaju apsolutnu sigurnost da su naše pristalice. Ustanike uhvaćene na djelu treba trenutno likvidirati: sve druge (sumnjive ili uopće nesigurne) treba poslati u internaciju, što ne prejudicira eventualne kaznene mjere koje se tokom vremena pojave na njihovu štetu [...]. Drugim riječima, na otocima i obalskim područjima [...] treba da ostanu isključivo: muškarci stariji od 15 godina, koji su sigurno naše pristalice; djeca, starci i žene. Sve ostale ukloniti (strijeljati ili internirati).«

U vezi s direktivama komanda XVIII armijskog korpusa dobiva zadatak da iseli sve muško stanovništvo iznad petnaest godina na prostoru omeđenom Šibenikom, Trogirom i Drnišem, tj. područje tzv. Dalmatinske zagore i da za internirce organizira koncentracioni logor. Izbor je pao na otok *Zlarin*.

Zlarin

Ideja osnivanja koncentracionog logora na otoku Zlarinu zapravo je starijeg datuma. Još u ožujku god. 1942. Talijani su na Zlarinu namjeravali osnovati logor za »političke internirce i njihove obitelji«. U tu je svrhu 28. ožujka došla na Zlarin posebna vojna komisija koja je predložila da se logor podigne kraj samog mjesta, na lokalitetu nazvanom Oštrica. Međutim, talijanski općinski komesar u Zlarinu usprotivio se tom izboru s obrazloženjem, kako navodi u dopisu upućenom prefekturi u Zadru (30. III 1942), da bi »ustanovljenjem jednoga koncentracionog logora na tako zgodnom i higijenski prikladnom mjestu Zlarina [...] bili nagrađeni elementi protivni režimu«. Iz tog razloga za podizanje logora na početku god. 1943. izbor je pao na Rt Marin zlarinskog otoka, na mjestu gdje je do rata bila jedna baterija tvrđavske artiljerije. Bio je to krševit, goli i bezvodan kraj, bez ikakve iole podesne nastambe za smještaj logoraša.

Logor je osnovan 23. ožujka god. 1943. i u njemu su bili internirani muškarci iz područja Dalmatinske zagore i primorja pred njom kao i s otoka Zlarina, Prvića, Krapnja i nekih drugih manjih obližnjih otoka. Prva grupa interniraca — njih 40 do 50 — dovedena je u logor 25. ožujka, a od prvih dana travnja počele su u logor pristizati sve brojnije skupine novih interniraca, tako da se njihov broj do kraja tog mjeseca popeo na više od 1800 ljudi.⁵⁹ Bio je to rezultat »rastrellamenta« započet 21. ožujka koji je kulminirao u vremenu od 5. do 8. travnja 1943. godine. To su operacije koje su simultano provodili odredi divizije »Eu-

⁵⁹ Izvještaj Komande XVIII armijskog korpusa (pod čijom je isključivom kompetencijom bio logor, kako je istakla zadarska prefektura — 26. III 1943 — na upite područnih, tj. općinskih civilnih komesara o pitanju ingerencije nad logorom) od 19. travnja 1943. donosi spisak osoba — njih 104 — koje su sa Zlarina odvedene na Rijeku, odakle su upućene u logore u Italiju i spisak od 20 osoba koje su 8. travnja puštene na slobodu. Izvještaj od 30. travnja 1943. donosi sumarne podatke o brojnom stanju u logoru, prema kojima je 129 osoba pušteno kućama, petorica su odvedena u bolnicu u Šibeniku, dok se u logoru nalazi 1645 internirca (AH, ZKRZ, 1147/47, kut. 134).

genio di Savoia« iz pravca Šibenika, i divizije »Bergamo« iz pravca Trogira, operacije praćene ubijanjem, paljenjem i pljačkanjem. Računa se da je ukupan broj interniranih u tom logoru bio oko 2500 ljudi. Prilikom evakuacije logora — 15. lipnja 1943 — u njemu se nalazilo još uvijek oko 1200 interniraca.

Logor je bio smješten na površini od 6400 m², prostoru (80 × 80) ograđenom bodljikavom žicom, unutar kojeg je bio ograđen manji prostor za tzv. izolirane, tj. taoce.

Pri dolasku prvih grupa interniraca na Zlarin (motornim brodom nazvanim »Mučenica«), logora zapravo i nije bilo. Na golom, krševitom tlu internirci su morali podići vojničke šatore, po jedan za 18 do 20 ljudi. Dakako ni u tom logoru nije bilo dovoljno ni slame ni pokrivača.

Za cijelo vrijeme boravka u logoru internirci su bili mučeni glađu i žeđi. Dnevno su dobivali propisane »količine« hrane: 11 dkg lošeg kruha, 1,5 litru tople vode s kupusom, bez začina i uobičajen kavin surogat (prema izjavama preživjelih ta je »kava« najčešće pripremljena na morskoj vodi!). Iako je za potrebe logora bilo pripremljeno uvijek po nekoliko bačava pitke vode, ona se internircima dijelila svaka tri do četiri dana četvrt litre po osobi. Ta količina pitke vode u uvjetima tople klime i veoma vrućeg ljeta bila je dovoljna tek da se ne umre od žeđi. Svakako bi pili i morsku vodu da im je pristup do mora bio dozvoljen. Kasnije, kada im je bilo dozvoljeno da primaju pakete (u njima se nalazilo obično i nešto skrivena novca), internirci su novcem potkupljivali karabinjere da im donesu malo vode. Porcija vode plaćala se 30 lira, ali se često događalo da i tada dobiju — morsku vodu. Glad je zavládala logorom odmah poslije osnutka pa su logoraši počeli jesti korijenje raznih biljaka, otpatke hrane sa smetišta, tražili kosti koje su usitnjavali i tako pokušali utoliti glad. Nakon dopuštenja za primanje paketa situacija se tek neznatno poboljšala, jer je i u tom logoru logorsko osoblje uzimalo veći dio sadržaja paketa koje je kasnije preprodavalo po visokim cijenama ili mijenjalo za odjevne predmete.

Higijenske prilike bile su još gore. Čitav prvi mjesec nakon osnivanja logora internirci se nisu mogli ni okupati, ni brijati, ni oprati rublje, a kako se nisu provodile ni osnovne higijenske mjere, ubrzo je logorom zavládala prava epidemija raznih crijevnih i kožnih bolesti. Npr., za čitav logor postojale su samo dvije septičke jame, pred kojima se satima čekalo na red uz strogu pasku karabinjera da ne bi koji logoraš izmučen bolešću poremetio redosljed. Pri tom je dolazilo do izražaja sadističko izživljavanje mnogih logorskih stražara što se očitovalo u teškom fizičkom zlostavljanju interniraca, svih odreda. Gotovo da nije bilo ni jednog logoraša koji nije barem jednom osjetio na svom tijelu udarce batina ili željeznih šipki, koje su karabinjeri u vrijeme svog dežuranja nosili uza se. Logoraše se neprestano tuklo bez ikakva obzira i, što je najvažnije, bez ikakva razloga.

Posebno težak položaj bio je za one internirce koji su se kao taoци nalazili u »logoru izoliranih«. Najprije ih je bilo šestorica, a onda se njihov broj povećao na osamnaest, od kojih su sedmorica odvedena na kopno i strijeljana. Taoци nisu smjeli imati nikakav kontakt s ostalima u logo-

ru, a trpjeli su sve nevolje, uključujući i fizička zlostavljanja, kao i ostali.

Potkraj svibnja god. 1943. u logoru su se pojavili prvi slučajevi dizenterije koja je ubrzo prerasla u epidemiju. O tome svjedoče izvještaji logorske uprave i sanitarnog službenika kao i naročite mjere, objavljene oglasima (3, 7, 10, 20. i 28. lipnja) kojima se zabranjuje »svaki dodir s civilima«; zabranjeno je »pranje zelja ili drugih predmeta koji su potrebni za spremanje jela u moru«; prestao je »svaki trgovački promet s logorom«; ukinute su sve dozvole i propusnice za posjet logorašima a strogo je bio zabranjen pristup »civilnim osobama« u neposrednu blizinu logora. Liječničku službu (do 25. svibnja) obavljao je talijanski vojni liječnik kojega je zamijenio zlarinski općinski liječnik, ali obojica — uz pridodato sanitetsko osoblje — nisu mogla spriječiti ni pojavu epidemije ni smrtno slučajeva. Prema podacima Župnog ureda Zlarin u vremenu od 13. travnja do 13. svibnja u logoru je umrlo devet lica. Od 21. travnja do evakuacije logora — 15. lipnja — u bolnicu u Šibenik odvedeno je 153 najteže oboljela. Od toga usprkos liječničkoj njezi — u bolnici je umrlo 26 osoba a izliječeno (i kasnije pušteno kućama) ukupno 127 interniraca zlarinskog logora.

Zlarinski logor bio je osnovan kao privremeni (tranzitni), pa one, koji su prema mišljenju logorske uprave i nakon života u takvim uvjetima ostali koliko-toliko zdravi i sposobni za rad, Talijani su slali u logore u Italiju, dok su one koji su fizički potpuno oslabili, pa bi njihovo daljnje zadržavanje u logoru dovelo do pomora većeg razmjera, puštali kućama.

O tome koga će se iz logora pustiti a koga poslati na rad davala je svoje mišljenje posebna komisija talijanskoga civilnog komesarijata za kotar Šibenik. Komisija je svoje prijedloge dostavljala vojnim vlastima, tj. zapovjedništvu divizija »Eugenio di Savoia« i »Bergamo«, koje su donosile konačnu odluku.⁶⁰ Računa se da je od ukupnog broja interniranih dvije trećine odvedeno u druge logore, a samo trećina puštena na slobodu. Treba, međutim, istaknuti da je među onima koji su odvedeni u druge logore bilo i bolesnika, od kojih su mnogi ubrzo umrli. Prilikom evakuacije logora u posljednjim transportima za Italiju računa se da se najmanje dvije stotine ljudi moglo proglasiti teškim bolesnicima.

Logor je rasformiran 15. lipnja 1943. Toga su dana parobrodom »Triglav« i s četiri motorna broda odvedeni i posljednji transporti — ukupno oko 1200 ljudi — na Rijeku, a odatle u Italiju. Poslije kapitulacije Italije dio bivših zlarinskih logoraša odveli su Nijemci na prisilni rad u svoje »radne logore« odakle su se poslije svršetka rata vratila samo dvanaestorica.⁶¹

⁶⁰ Npr., izvještaj od 8. travnja 1943. sadrži i spisak od 167 imena koje je civilni komesarijat predložio da se puste kućama, jer su »nesposobni za rad ili se odlikuju dobrim ponašanjem općenito«; 31. svibnja komesarijat predlaže novi spisak od 23 osobe, od kojih su puštena devetnaestorica; 3. lipnja dostavlja se spisak od 189 imena »proglašanih nesposobnima« ali je pušten manji broj odlukom zapovjedništva spomenutih divizija itd. (Isto)

⁶¹ Isto. Napominjem da se istim materijalima ZKRZ služio i T. Erak, Koncentracioni logor na otoku Zlarinu, zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1, Split 1970, 413—423 i B. Stulli, Povijest Zlarina, *Narodna umjetnost*, 1980, 47—51.

II

Kada su Talijani počeli da preuzimaju vlast na dalmatinskoj obali imali su prema osobama židovskog porijekla tolerantniji stav od Nijemaca. Ipak je talijanska fašistička vlada još 6. listopada 1937. donijela zaključak o brakovima talijanskih državljana s pripadnicima nearijskih rasa, a godinu dana kasnije (10. studenog 1938) i zakonsku odredbu »za obrambivo sklapanje mješovitih brakova.⁶² Međutim, usprkos tim odredbama u Italiji nije bilo progona Židova, iako je povremeno i mjestimično dolazilo do antisemitskih ispada. Nijemci su u nekoliko navrata sugerirali Talijanima drastična rješenja ali je fašistička vlada opetovano odgovarala »da u Italiji ne postoji židovsko pitanje.«⁶³ Kako, dakle, Talijani nisu ni provodili a ni naviještali mogućnost genocidnih mjera na anektiranom i okupiranom području bivše Jugoslavije, to je razumljivo da na to područje počinju pristizati sve veće i brojnije grupe Židova — ukupno nekoliko tisuća — s područja okupiranih od Nijemaca, kao i onih koja su ušla u sastav proglašene ustaške države. Na žalost, bijeg mnogo većeg broja nije bio moguć s obzirom na mjere koje su poduzeli ustaše i Nijemci, pa i Talijani. Bijeg je u najvećem broju slučajeva uspijevaio samo onima koji su pronašli način da isposluju, točnije potplate pojedine više i niže ustaške funkcionare da dobiju propusnice za putovanje izvan granica NDH, odnosno pojedince iz talijanskih komandi za dobivanje dozvola za naseljavanje u pojedinim mjestima. Treba reći da su oni na svom putu bili neprekidno temeljito pljačkani, jer se za svaku uslugu zahtijevala velika novčana naknada.

U Prvoj zoni do rata živio je mali broj Židova, najviše u Splitu — 415. Još prije nego što su Jugoslaviju bili napali Nijemci i Talijani na stotine Židova bježale su iz ostalih neposredno ugroženih zemalja, naročito iz Austrije, Češke i Poljske. U Split ih je stiglo više od 3000. Privremeno su bili smješteni u Čapljini i Makarskoj, a splitski su im Židovi pomagali da emigriraju dalje u Italiju ili Sjedinjene Američke Države. Odmah nakon okupacije Jugoslavije broj židovskih izbjeglica u Splitu povećao se na nekoliko tisuća. Izuzev grupe od oko 200 prebjeglih u Kotor, svi ostali našli su se u Splitu. Pronalazili su privatni smještaj, veće grupe smještene su u prostorije kulturnog društva »Jadran«, a zalaganjem splitske bogoštovne općine talijanska okupaciona uprava odobrila im je privremeni boravak i odredila stanovitu novčanu pomoć i karte za opskrbu hranom.

Osim toga, Talijani su pojedinim grupama omogućili odlazak u Italiju, u tzv. liberalnu konfinaciju (npr., 28. XI 1941. grupi od 233 osobe) a zatim su za konfinaciju bila određena ova mjesta: Korčula, Vela Luka i otok Mljet.⁶⁴ U tim mjestima živjeli su u privatnom smještaju, nije bilo

⁶² AH, ZKRZ, 1306/45, kut. 6. Elaborat: Postupak prema Židovima u Italiji. Rasni zakoni (obradio M. Korlević).

⁶³ G.Ciano, Dnevnik 1937—1938, Zagreb 1954, 47, 199, 201.

⁶⁴ U Korčuli i Veloj Luci konfinirano je bilo oko 400 izbjeglica a na Mljetu 252. Nije utvrđeno zašto je daljnje konfiniranje Židova iz Splita prekinuto (D. Kečkemet, Židovi u povijesti Splita, Split 1971, 173—177; J. Romano, Jevreji Jugoslavije 1941—

ograničavanja kretanja, jedino što su za sve vrijeme konfinacije morali plaćati boravišnu taksu. Poslije kapitulacije Italije dio Židova iz Splita i Korčule pristupilo je NOB-u, dio je uspio pobjeći u Italiju, a preostale su uhapsili Nijemci i odveli u logore smrti.

U sastav Prve zone bila je uključena i Ljubljanska provincija, tj. područje Dolenjske i Notranjske, ali je do rata na tom teritoriju živio mali broj Židova. Njih su Talijani konfinirali u razna mjesta u Italiji i uglavnom su se spasili.⁶⁵

Na teritorij Druge zone prebjeglo je oko 3400 Židova. Na područje Hrvatskog primorja stiglo je oko 1300 osoba⁶⁶ od kojih je najveći dio došao u Crikvenicu (prema nekim procjenama čak do 1500),⁶⁷ zatim u Novi Vinodol (njih 67), dok su pojedine manje grupe dobile dozvolu da se nastane u nekim drugim mjestima (Bakar, Kraljevica, Senj i dr.), ali je njihov broj zanemarljiv. Bili su to uglavnom izbjeglice iz Hrvatske.⁶⁸ U Dubrovniku je do okupacije živjelo svega 148 osoba židovskog porijekla, a zatim se u toku god. 1941. broj židovskih izbjeglica povećao na 1600. Bili su to uglavnom Židovi iz Bosne i Hercegovine. U Dubrovnik je također prebačena i grupa od 117 izbjeglica (iz Poljske, Njemačke i Austrije) koji su uoči rata bili konfinirani u Gackom, a nakon što je u prosincu god. 1941. bio »raspušten logor u Gackom« povećali su broj Židova u Dubrovniku. Oko 200 Židova sklonilo se u Knin i Drniš, a grupu od oko 110 Židova Talijani su prebacili iz Mostara u Dubrovnik, kada im je zaprijetila opasnost od ustaša.⁶⁹

Treba ipak naglasiti da su Talijani nastojali spriječiti dolazak sve brojnih grupa izbjeglica na područje Prve i Druge zone o čemu svjedoče mnogi sačuvani dokumenti. Npr., već 30. svibnja 1941. Komanda Druge talijanske armije upućuje službenu predstavku Visokom komesarijatu u Ljubljani kojom zahtijeva da se poduzmu prikladne mjere kako bi se spriječio odlazak Židova iz Jugoslavije u Italiju; talijansko Ministarstvo vanjskih poslova dostavilo je dopis svom poslanstvu u Zagrebu 15. srpnja 1941. kojim se naređuje poduzimanje mjera kako bi se spriječio dolazak Židova iz Bosne i Hercegovine na područje Dalmacije; talijanska Vrhovna komanda uputila je svim vojnim komandama na teritoriju Druge zone okružnicu — 31. kolovoza 1941 — u kojoj, među ostalim, stoji i ovo: »Javljeno je da već dva mjeseca svakodnevno na anektirano područje dolaze mnogobrojne grupe Jevreja koje se krišom prebacuju preko talijansko-hrvatske granice. Gornje se saopćava radi primjenjivanja odgovarajućih odredaba u cilju pooštavanja nadzorne službe na gra-

1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1980, 137—138; AH, ZKRZ, 1148/45, 2235/45, 2237/42, kut. 12; AIHRPH, zb. NDH, kut. 300; Narodna oslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945, n. dj., knj. I, str. 547, 596).

⁶⁵ J. Romano, n. dj., 138.

⁶⁶ J. Romano, n. dj., 139.

⁶⁷ AH, ZKRZ, 1872/47, kut. 12.

⁶⁸ AIHRPH, zb. NDH, 6476, kut. 283; 1768i 2371, kut. 286; 4022, kut. 289.

⁶⁹ J. Romano, n. dj., 139—140; E. Tolentino, Fašistička okupacija Dubrovnika 1941—1945. i rješavanje »jevrejskog pitanja«, Jevrejski istorijski muzej, zbornik I, Beograd 1971, 201, 204, 207.

nici.«⁷⁰ Konačno i Komanda XIV obalne brigade poslala je 2. svibnja 1942. okružnicu svim vojnim posadama kojom se zabranjuje daljnji dolazak svim Židovima iz »unutrašnjih krajeva II zone prema rivieri«. Svi Židovi koji bi se ubuduće javljali na prelazima demilitarizirane linije, pa makar došli i s urednim i važećim propusnicama, odmah će se vratiti u mjesta od kuda su i došli. Tekst ove okružnice dostavljen je i vladi NDH čije ju je Ministarstvo unutarnjih poslova dalje dostavilo Župskoj redarstvenoj oblasti u Senju — 24. i 30. lipnja 1942 — a ona kotarskim oblastima Brinja, Crikvenice, Kraljevice, Karlobaga, Novog Vinodola i Paga. Ustaše su tu mjeru obrazlagali time »da se ne pogoršava i onako već teško prehrambeno stanje pučanstva«.⁷¹

U Prvoj zoni Talijani su imali svu vlast, tj. i civilnu i vojnu, u Drugoj zoni Talijani su imali samo vojnu a ustaše civilnu vlast. Međutim, već od prvih dana preuzimanja vlasti dolazilo je do stalnih sukoba između tih dviju uprava u Drugoj zoni o raznim pitanjima u pogledu nadležnosti. Židovi nastanjeni u Prvoj zoni bili su zaštićeni i pošteđeni od genocidnih mjera, za razliku od onih koji su se sklonili u područja gdje su ustaše imali civilnu vlast. U prvo vrijeme talijanske vojne komande u toj zoni nisu se tome suprotstavljale; bile su pasivni promatrači svega onog što se zbivalo. Tek nakon rasformiranja logora na Pagu (kolovoz 1941), poslije strahovitog masakra koji su učinili ustaše na muškarcima, ženama i djecom srpske, hrvatske i židovske nacionalnosti, talijanske vojne komande i dalje su prešutno tolerirale provođenje protužidovskih mjera, ali su sprečavale genocid. Sami Talijani (u opširnom izvještaju Ministarstva vanjskih poslova iz rujna god. 1942) ovako su objasnili razloge zbog kojih Italija treba da zaštiti židovske izbjeglice:

- »1. predaja Židova ustašama (Nemcima) imala bi za posledicu ozbiljan udar na prestiž talijanske vojske;
2. takav postupak bi značio kršenje garancija koje smo svojevremeno dali narodima nastanjenim u 'Zoni II' da prema njima neće biti primenjene rasne ili verske diskriminacije;
3. predaja Židova ustašama imala bi negativnih reperkusija kod stanovnika pravoslavne vere u toj zoni, jer bi mogli posumnjati da će i oni biti predati ustašama posle Židova, a što bi dovelo do pobune u 'Zoni II'.«⁷²

⁷⁰ J. Romano, Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat, Jevrejski istorijski muzej, zbornik 2, Beograd 1973, 6.

⁷¹ AH, ZKRZ, 2235, kut. 16; AVII, 2/5—1, kut. 85; 2/2—17, kut. 281; AIHRPH, zb. NG, 4041, kut. 16. Da su ponekad Talijani zaista vraćali pojedine Židove svjedoči i ovaj primjer: 13. i 19. siječnja 1942. iz Zagreba je u Crikvenicu stigla grupa od 32 osobe. Svi su imali ispravne propusnice ustaškog redarstva u Zagrebu ali nisu imali vize za prijelaz hrvatsko-talijanske granice, koju su prešli ilegalno. Prvu desetericu Talijani su prebacili na područje NDH i predali ih župskoj redarstvenoj oblasti u Karlovcu, ali ostalima iz grupe dozvolili su daljnji boravak u Crikvenici (isto, 1768, 2371, kut. 286).

⁷² J. Romano, n. rad, 6—7. Tumačenja da su Talijani poduzimali mjere za sprečavanje genocida iz straha da će morati kad-tad odgovarati za zločine zato što prema članu 42. aneksa Haške konvencije »država koja na tuđoj teritoriji drži svoje oružane snage odgovorna je za zločine koji budu počinjeni prema stanovništvu teritorije, bez obzira tko ih je počinio« mislim da nisu prihvatljiva. Uostalom brojni zločini koje su talijanske jedinice počinile nad stanovništvom Jugoslavije, zatvori-mučilišta, gubilišta i logori opovrgavaju takva i slična tumačenja.

Kada je riječ o protužidovskim mjerama primjenjivanim na Židove u Drugoj zoni, one se odnose na sramno obilježavanje i ograničavanje kretanja. Tako je, npr., nakon dolaska sve većih grupa izbjeglica u Crikvenicu, zapovjedništvo ustaške vojnice poslalo 11. srpnja 1941. »hitan dopis« općinskom poglavarstvu u Crikvenici kojem je bila priložena specijalno štampana »Odredba« prema kojoj svi Židovi moraju obavezno nositi znak — žutu vrpcu sa crnim slovom Ž; zabranjuje im se zatim pohađanje javnih lokala i trgovina čiji su vlasnici arijci; zabranjen im je bilo kakav kontakt s talijanskim ili ustaškim vojnicima; najstrože je zabranjeno kretanje ulicama poslije 21 sata (za ovaj prekršaj bila je predviđena čak i smrtna kazna). Vjerojatno je dolazilo do odstupanja od te odredbe, jer kotarska oblast u Novom Vinodolu — 12. svibnja 1942 — izdaje oglas u kojem stoji da Židovi u Novom i Crikvenici moraju nositi znak. Osim toga, bilo im je najstrože zabranjeno da se samoinicijativno, bez službenog odobrenja, preseljuju iz mjesta u mjesto.⁷³

Međutim, vlada NDH uporno je zahtijevala od Talijana da im predaju sve Židove nastanjene u Drugoj zoni. U vezi s tim zahtjevima dolazilo je i do diplomatskih sukoba između dviju država. Pri tom je znatnu ulogu imao i njemački opunomoćenik u Zagrebu SS Hauptsturmführer Abromeid koji je u ljetu god. 1942. dobio naređenje od Referata IV B RSHA, nadležnog za »konačno rješenje židovskog pitanja« s A. Eichmannom na čelu, da pripremi »preseljavanje« hrvatskih Židova u tzv. istočne oblasti Reicha, tj. u jedan od mnogobrojnih njemačkih logora smrti. Kako je Abromeid započeo »tajnim prikupljanjem podataka o broju i mjestu Židova na teritoriju pod talijanskom okupacijom«, dolazi do promjene stava Talijana.⁷⁴ Da bi prekratila sve te sukobe i izbjegla daljnje nesporazume, a ujedno i spasila židovske izbjeglice od fizičkog istrebljenja, talijanska je vlada donijela odluku o interniranju Židova na području Druge zone.

Ali nisu samo ustaše zahtijevali da im se izruče Židovi iz Druge zone. Zahtijevali su to i Nijemci. U studenom god. 1942. Gestapo je ponovo zatražio od komande VI talijanskog korpusa da mu se predaju svi Židovi nastanjeni u Dubrovniku. Velika župa Dubrava dala je svoju suglasnost, ali talijanska nije uslijedila.⁷⁵

Talijansko Ministarstvo vanjskih poslova već u lipnju god. 1942. dostavilo je okružnicu komandi Druge armije kojom zahtijeva da počne pri-

⁷³ AIHRPH, zb. NDH, 6476, kut. 283; 3782, 4022, kut. 289; AH, ZKRZ, 1872/47, kut. 12. U Crikvenici, kao najvećem punktu za židovske izbjeglice na Hrvatskom primorju, odmah poslije dolaska prvih grupa osniva se tzv. Predstavništvo Židova izbjeglica (smješteno u tadašnjoj Ulici kralja Tomislava) sa zadatkom da pomogne pri zbrinjavanju novopristiglih i, naročito, da organizira opskrbu namirnicama, jer pomoć koja je stizala od zagrebačke židovske bogoštovne općine nije bila dostatna.

⁷⁴ Nakon velikih deportacija Židova (u ljetu 1942) za logor u Auschwitzu, Abromeid je zaključio: »Hrvatska, osim nekih okupiranih oblasti, može (se) smatrati zemljom u kojoj je jevrejsko pitanje, uglavnom riješeno« (N. Lengel-Krizman, Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske, zbornik Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Varaždin 1976, 887; H. Sundhausen, Obavještajna služba i policijski aparat Heinricha Himmlera u NDH 1941—1945, *Vojno-istorijski glasnik*, 3/1972, 109).

⁷⁵ E. Tolentino, n. rad, 205.

preme za predstojeće interniranje Židova na području Druge zone. Kako su budući logori imali biti pod upravom područnih armijskih korpusa, komanda je Druge armije izdala naređenje V, VI i XVIII korpusu da na svom području u najkraćem mogućem vremenu izaberu mjesta gdje bi se mogle smjestiti skupine od nekoliko tisuća ljudi. Spominjalo se nekoliko mjesta za njihov eventualni smještaj i to: Crikvenica, Novi Vinodol, Senj, Omiš i otoci Hvar, Brač i Lopud.

Vlada NDH nerado se suglasila s odlukom o internaciji ali je zatražila da se »Židovi odreknu svojih dobara na teritoriju NDH kao i hrvatskog državljanstva«. ⁷⁶ Međutim to se nije provelo, o čemu govori i izvještaj Ministarstva vanjskih poslova NDH državnom tajniku (m. Lorkoviću) u kojem stoji i ovo: »Velika župa Hum primila je naredbu divizije Murge od 5. XI 1942. u kojoj se obavještava, da je vrhovno vojno zapovjedništvo odredilo internaciju svih Židova na području jurisdikcije talijanskih snaga, kao i to, da Židovi sa cilim imetkom ostaju na potpuno raspolaganje talijanskim vojnim vlastima.« Isto tako prijedlog ustaške uprave u Novom Vinodolu — 16. studenog 1942 — prema kojem će se »postupati sa Židovskom imovinom tako, da će nepokretna dobra biti preuzeta od hrvatskih građanskih vlasti prema hrvatskim propisima, kojim se vlastima povjerava čuvanje i upotreba te imovine. Pokretna imovina bit će preuzeta po hrvatskim vlastima uz sastav našastara pa će te vlasti tu imovinu čuvati po propisima koji vriede u Hrvatskoj« — nije naišao na »razumijevanje«. Talijanske vojne vlasti — kako stoji u spomenutom izvještaju — »ne preuzimaju za sada nikakove obveze glede praktične primjene hrvatskih zakona«. ⁷⁷ Vlada NDH učinila je novi (čini se posljednji) pokušaj za izručenje svih Židova s područja Druge zone. Zatražila je od Komande Druge armije — 25. studenog 1942 — da sve, tada već internirane Židove, preda »hrvatskim vlastima zbog njihove komunističke i protuhrvatske djelatnosti«. Talijani su ponovo odgovorili negativno. ⁷⁸ Internacija Židova na teritoriju Druge zone započela je 1. studenog 1942. godine. Toga su dana Talijani cernirali Crikvenicu, Kraljevicu, Novi Vinodol, Senj, Skrad, Moravice i neka druga manja mjesta i zatim prikupili sve Židove, bez obzira na spol i starosnu dob. ⁷⁹ Sa sobom su mogli ponijeti samo najnužnije stvari, uglavnom onoliko što se moglo ponijeti u rukama. Kamionima su odvedeni u već pripremljeni logor u *Kraljevici*. ⁸⁰

Kraljevica

O broju zatočenih Židova u tome logoru podaci se veoma malo razlikuju. Npr., u izvještaju Komande Druge armije od 24. XI 1942. navodi se da ih ima ukupno interniranih 1172; u izvještaju od 24. XI iste go-

⁷⁶ J. Romano, n. rad, 10.

⁷⁷ AVII, zb. NDH, 21/3—1, kut. 286.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Treba naglasiti da Talijani nisu odveli u logor u Kraljevicu Židove iz Crikvenice koji su živjeli ovdje i prije okupacije (njih devetoricu) kao i iz Novog Vinodola iz istog razloga. Njih su, međutim, kasnije — 15—16. VI 1944 — uhapsili Nijemci i odveli u Auschwitz (AH, ZKRZ, 1872/47, kut. 12).

⁸⁰ V.: str. 251.

dine stoji broj od 1184 osobe;⁸¹ u nekim sjećanjima preživjelih spominju se brojke do 2000, od toga pedesetak djece, dok se na osnovi rezultata dosadašnjih istraživanja brojka od 1250 osoba uzima kao najrealnija. Uz izbjeglice iz Hrvatske manji se broj odnosio na židovske izbjeglice iz Mađarske, Njemačke, Austrije i Čehoslovačke koji su se uoči i poslije izbijanja drugog svjetskog rata sklonili u Jugoslaviju.

Logor u Kraljevici imao je sva obilježja koncentracionog logora. Smješten je na blagoj uzvisini iznad samog mjesta, izložen vrlo jakim primorskim burama i velikim ljetnim žegama. Logor se sastojao od četiri dotrajale konjušnice i osam baraka, podignutih paralelno jednih iza drugih, drvenih i nesolidno građenih. U barakama su bile smještene žene s djecom a muškarci u konjušnicama. Njihova zapremina nije ni izdaleka odgovarala brojčanom kapacitetu pa je u svaku baraku bilo smješteno i po 150 osoba. Pod svih baraka bio je od betona; umjesto kreveta postojale su uske prične; slamarice su bile bez slame, a prične bez pokrivača. Tek nakon opetovanih molbi, nakon četiri tjedna boravka, internirci su dobili »šaku slame i dvije tanke deke«. Za ogrjev svaka je baraka dobivala oko 5 kg ogrjevnog drva za zagrijavanje više od stotinu ljudi.

Prehrambene prilike nisu bile ništa bolje od smještajnih. Dnevno se dobivalo 3—4 dkg riže ili tjestenine, 10 dkg kruha, obrok nezaslađenog surrogata kave i dvaput dnevno po pola litre tople »juhe«. Nedovoljna ishrana, velika hladnoća, nedostatak pitke vode sve je to pogodovalo pojavi raznih oboljenja. Najčešća je bila »betonska bolest«, kako su je nazvali internirci, a očitovala se u oticanju udova uz vrlo jake bolove. Istina, u samom logoru postojala je uobičajena logorska ambulanta, čiji se liječnik, međutim, nije osobito trudio da se opće zdravstveno stanje i higijenske prilike poprave.

Sami su logoraši zato započeli s organiziranim radom da stanje postane snošljivije. Po odobrenju logorske uprave osnovan je komitet od petorice interniraca, nadležan za upravu unutarnjeg uređenja logora, koji je osnovao i nova tri odbora i to:

- a) tehnički (za popravljavanje stambenih objekata);
- b) sanitetski (za organiziranje efikasnije zdravstvene službe), i
- c) prehrambeni (za poboljšanje prehrambenih uvjeta).

⁸¹ AH, ZKRZ, 2235/45, kut. 12. Dokument nema naslovnika ni potpisnika ali se prema sadržaju može zaključiti da je ustaške provenijencije. U njemu — uz ostalo stoji: »[...] Pokršteni Židovi podijeljeni su u dvije kategorije i to one, koji su kršteni prije 1941. godine, i one za koje se smatra, da su svojevremeno prešli na rimokatoličku vjeru poslije 1941. godine. Navodi se, u obaviještenim krugovima da se Sv. Otac Papa interesira za sudbinu svih Židova te da će dio, i to oni koji su prešli na rimokatoličku vjeru prije 1941. godine biti za tri tjedna upućeni u slobodnu internaciju negdje u okolici Rima, gdje će stajati pod Njegovom zaštitom, a oni koji su prešli na rimokatoličku vjeru poslije 1941. godine, da će možda i oni tamo biti upućeni, dok će nepokršteni Židovi biti upućeni u neki logor za Židove, koji se priprema i uređuje u okolici Padove. Tamo bi navodno bili odjeli za stanovanje za obitelji sa sobom i kuhinjom.« U svom raspoloživom materijalu koji sam konzultirala nema potvrde za neku sličnu (namjeravanu) akciju, a osim toga u logorima interniranih Židova nisu postojale nikakve podjele s obzirom na prijelaz iz jedne vjeroispovijesti na drugu.

Logoraši su zatražili od komande Druge armije da poradi na poboljšanju uvjeta života kod komande Petog armijskog korpusa u čijoj je nadležnosti bio logor, ali bez rezultata. Komanda Korpusa je 5. veljače 1943. u svom izvještaju priznala da »su radovi oko uređenja logora i prostorija za smještaj logoraša u zakašnjenju zbog loših vremenskih prilika, nedostatka građevinskog materijala i kamenitog terena na kojem se logor nalazi«. Komanda ipak smatra da su žalbe logoraša o prenatrpanosti baraka i konjušnica neopravdane jer »u barake u koje je moguće smestiti 136 lica, smešteno je 90 lica, a u konjušnicama u kojima može da se smesti do 300 lica, smešteno je samo 145«.

Logoraši su najprije sami obavili najnužniji popravak objekata, a zatim izgradili i dvije nove drvene barake: jednu za smještaj majki s najmanjom djecom, a drugu za smještaj ambulante, apoteke, brijačnice i krojačnice. Posebna prostorija uređena je kao kuhinja u kojoj se pripremala hrana za sve internirane.

Slično kao stambeno, počelo se rješavati i pitanje zdravstvene zaštite. U novoosnovanoj logorskoj ambulanti — uz talijanskog liječnika — radila su i tri židovska liječnika. Bilo je to tim potrebnije jer su se u logoru pojavili i prvi slučajevi trbušnog tifusa. Da bi se spriječila epidemija, bolesnici su odvedeni na liječenje u mjesto Kraljevicu gdje su bili smješteni u dvije adaptirane zgrade (jedna privatna vila i bivši »Dom Jadranske straže«). U toj je »bolnici« bilo mjesta za oko 90 bolesnika. Logorska apoteka postaje sve opskrbljenijom lijekovima, jer su se — uprkos strogim zabranama — s vremenom razgranale veze s talijanskim vojnicima od kojih se kupovao sanitetski materijal ili se također ilegalnim kanalima, nabavljao u riječkim apotekama i krijumčario u logor. Kasnije, u lipnju god. 1943, materijal te apoteke logoraši su prenijeli u logor na Rabu.

Tzv. prehrambeni odbor organizirao je »samodoprinos« prema kojem su svi koji su imali neka još sačuvana novčana sredstva izdvajali dio u zajedničku blagajnu novcem koje se kupovala manja količina hrane »od prodavača koji dođu u logor, ali i ta se kupoprodaja vrši pod kontrolom karabinjera«.

Život tolikog mnoštva ljudi na malom, skučenom prostoru nije bilo ni moguće zamisliti bez nekih svakodnevnih zanimanja i raznih vrsti aktivnosti, naročito u pogledu prosvjetnog i kulturnog života. U improviziranim učionicama ili na otvorenom prostoru, ako su vremenske prilike dozvoljavale, radila je osnovna škola i gimnazija za prvih šest razreda, u kojima su po vlastitom nastavnom programu poučavali prosvjetni radnici — logoraši. Bili su organizirani i kursovi za učenje stranih jezika i kursovi za učenje pojedinih zanimanja. Novoosnovani pjevački zbor održavao je »koncerte« a za djecu organizirale su se i male lutkarske predstave.

U sačuvanim dokumentima ne govori se o broju smrtnih slučajeva u logoru ili u »bolnici«. Spominju se samo dva samoubijstva.

Među logorašima u kraljevačkom logoru postojala je veća grupa antifašista-simpatizera NOP-a. Ta se grupa uspjela povezati s partizanima na Tuhobiću od kojih je dobivala povremeno partijski materijal i vi-

jesti. Ta je grupa iskoristila manji požar u logorskoj kuhinji i tim je povodom zatražila da se osnuje vatrogasna četa, koju su sačinjavali — nakon dobivene dozvole — oko pedesetak omladinaca. Ona je imala biti jezgra buduće vojne formacije koji bi stupila u akciju ako bi došlo do partizanskog napada na logorsku stražu.⁸²

Zabilježen je samo jedan slučaj uspješnog bijega nekoliko interniraca uz pomoć organizacije iz Tuhobića.

Logor u Kraljevici rasformiran je 13. lipnja 1943. godine kada su svi logoraši — razvrstani u četiri grupe — bili ukrcani na četiri brodice i odvedeni u logor na Rabu.⁸³

Do internacije Židova iz Dubrovnika dolazi u studenom 1942. godine, kada započinje funkcioniranje tzv. *dubrovačkog logora* kao zajedničkog naziva za logore na *Lopudu*, *Kuparima* i *Gružu*. Sva tri logora bila su pod jedinstvenom logorskom upravom.

Lopud

Logor na *Lopudu* osnovan je u prvoj polovici studenog 1942. godine.⁸⁴ Internirci su bili smješteni u napuštene zgrade (bez inventara) bivših hotela »Grand«, »Pracat« i »Glavović«. Uglavnom su to bili Židovi koji su do rata živjeli u Dubrovniku, Makarskoj i Herceg-Novom i izbjeglice nastanjeni u tim mjestima poslije kapitulacije Jugoslavije. Najveći dio izbjeglica bio je iz Bosne i Hercegovine. Prema sačuvanom spisku od 22. prosinca 1942. u logoru je bilo internirano 373 osobe,⁸⁵ dok se u objavljenoj literaturi kao broj interniranih navodi oko 600 do 700 osoba.⁸⁶

Gruž

Logor u *Gružu* bio je smješten u prostorijama bivšeg hotela »Wregg«. U njemu su bili internirani Židovi iz Dubrovnika — njih oko 70 — i nekih manjih mjesta iz okolice grada. Računa se da je ukupno bilo oko sto interniraca.⁸⁷ I oni su potkraj svibnja god. 1943. prebačeni u logor na Rabu.

Kupari

Logor u *Kuparima* bio je najveći od dubrovačkih logora. Smješten u zgradi hotela »Kupari« za izbjeglice iz Gackog — njih 117 — kao i za oko 800 izbjeglica uglavnom iz Bosne. I ti su logoraši odvedeni na Rab

⁸² Isto, *J. Romano*, n. rad, 12.

⁸³ *J. Romano*, n. dj., 291.

⁸⁴ Prema obavijesti Velike župe Dubrava od 5. XI 1942. koja je od Zapovjedništva VI armijskog korpusa primila službeni akt prema kojem su na otoku Lopudu rekvirirani »Grand« hotel, hotel »Pracat«, hotel »Huljevan«, hotel »Glavović« i hotel »Kristić« koji će poslužiti za smještaj interniranih Židova i za smještaj talijanske posade (AVII, fond NDH, 21/3—1, kut. 286).

⁸⁵ AH, ZKRZ, 105/46, kut. 12.

⁸⁶ *J. Romano*, n. dj., 145.

⁸⁷ Isto kao bilj. 85 i 86.

potkraj svibnja i na početku lipnja god. 1943. Posljednja grupa iz toga logora otišla je za Rab — čini se — 10. lipnja, jer je sačuvan spisak (od 11. VI 1943) s imenima 484 internirca koji su napustili Kupare.⁸⁸

Prema tome u dubrovačkom logoru bilo je ukupno oko 1700 interniraca (muškaraca, žena i djece). Službeni podaci o broju interniranih u tom logoru znatno se razlikuju od podataka koje sam navela. Npr., u izvještaju komande Druge armije navodi se podatak da su u dubrovačkom logoru bile svega 874 osobe, dok spisak interniraca u logoru na Kuparima i Lopudu sadrži 857 imena. Do tih razlika o brojčanom stanju u službenim spiskovima došlo je zbog toga što mnoge obitelji nisu prilikom evidentiranja prijavljivali sve svoje članove, naivno se nadajući da će ih tako spasiti ako Talijani ipak jednog dana udovolje traženjima ustaša i Nijemaca za predaju Židova.

Hotele u kojima su bili smješteni internirci čuvala je manja posada talijanskih vojnika pazeći samo da se ne napušta određeni hotelski krug. Komandant logora prepustio je unutarnju upravu samim logorašima. Izabrana je interna logorska uprava koja je imala zastupati interese logoraša pred talijanskom komandom i brinuti se da se uvjeti života učine što snošljivijim. Posebna se briga poklanjala prehrambenim prilikama. Da bi se otklonila mogućnost zakidanja ionako minimalnih količina namirnica, komanda logora dozvolila je da pri izdvajanju hrane prisustvuje i predstavnik interne logorske uprave. Prikupljala su se i novčana sredstva od imućnijih pojedinaca kojima su se kupovale određene količine hrane izvan logora. Hranu su pripremali sami internirci. Bile su osnovane i razne »uslužne radionice«, a poseban odbor brinuo se za organizaciju kulturnog i zabavnog života; osnovana je osnovna škola i kursovi za učenje stranih jezika.

Zdravstvenu službu obavljali su liječnici — internirci. Treba istaći da je ta služba odigrala značajnu ulogu, jer su usprkos veoma skućenim stambenim prilikama, nedostatku hrane i sasvim bez grijanja, spriječene pojave raznih bolesti koje u logorima ubrzo prerastaju u epidemije.

U dubrovačkom logoru među internircima nalazilo se nekoliko predratnih članova KP koji se potkraj god. 1942. povezuju s partijskom organizacijom u mjestu Lopud od koje su dobivali razni materijal, obavještavajući se tako o istinskim prilikama na jugoslavenskom i svjetskim ratističkim. Rad se partijske organizacije ogledao u osnivanju grupa simpatizera KP i u osnivanju narodnooslobodilačkog odbora. Zadaci toga logorskog NOO-a dakako su se znatno razlikovali od zadataka legalnih ili ilegalnih NOO-a na terenu i sveli su se uglavnom na propagandni rad.

Dvadeset petog svibnja 1943. god. počelo je prebacivanje svih interniraca iz dubrovačkih logora u logor na Rabu.⁸⁹

⁸⁸ E. Tolentino, n. rad, 206; J. Romano, n. dj., 145; AIHRPH, zb. NDH, 4764, kut. 300.

⁸⁹ J. Romano, n. dj., 145, 147, 290—291.

Brač

Brački logor zajednički je naziv za internirce smještene u *Sumartinu* i *Postirama*. Prve grupe interniraca dovedene su na Brač već u toku rujna-listopada god. 1942. i to 160 osoba, a raspoređene su u ova mjesta: Milna (40 osoba), Postire (40), Supetar (30), i Nerežišće (50). Dolaskom nove grupe od oko 50 osoba u prosincu god. 1942. osniva se logor u *Sumartinu* u koji su prebačeni i internirci iz Milne, Supetra i Nerežišća ukupno oko 40 osoba. Ukupno je u oba mjesta bilo 211 interniraca, tako da je to bio najmanji logor na području Druge zone. Na Brač su internirani Židovi koji su se u toku god. 1941. i 1942. sklonili na područje Knina i Drniša.

Smješteni su u posebne (izdvojene) zgrade u određenom dijelu mjesta, a talijanski vojnici samo su pazili da ne napuštaju u toku noći zgrade, odnosno da preko dana ne prelaze iz tog određenog dijela naselja. U pogledu ishrane, smještaja i zdravstvenih prilika uvjeti su bili snošljivi.

I u tom logoru među internircima nalazilo se nekoliko predratnih članova KP (među njima je najistaknutiji bio književnik Ervin Šinko) koji su osnovali svoju partijsku organizaciju. Ona se uspjela povezati s partijskom organizacijom u mjestu Selce. U cilju što točnijeg i bržeg obavještavanja logorska partijska organizacija izdavala je neku vrstu Židnih novina, pisanih, dakako, rukom.

Logor je rasformiran na početku lipnja god. 1943, kada su svi prebačeni na Rab.⁹⁰

Hvar

Hvarski logor bio je smješten u mjestu Hvaru. Ukupno su bile internirane 404 osobe dovedene u studenom god. 1942. iz Metkovića gdje su se sklonili nakon što su pobjegli (uglavnom) iz Sarajeva i Mostara.⁹¹ I taj logor — poput bračkog — nije bio logor koncentracionog tipa, tj. nije bio ograđen bodljikavom žicom, stražarnicama i dr. već su internirci bili smješteni u dva hotela («Slavija» i «Kovačić») a karabinjeri su samo nadzirali da se ne udaljuju iz mjesta. U pogledu ishrane, smještajnih i zdravstvenih prilika nisu se ispoljile veće i nesavladive teškoće. Novoosnovana partijska organizacija povezala se s partijskom organizacijom Hvara od koje je dobivala partijski materijal i smjernice za daljnji rad. Osnovan je NOO koji je uspio organizirati izdavanje *Biltena*

⁹⁰ *Isti*, 146, 148, 292; AH, ZKRZ, 2337/42, kut. 12; 7288/46, kut. 122.

⁹¹ Kotarski predstojnik Hvara javio je — 19. VIII 1942 — konzulatu NDH u Zadru kako je »obaviješten da danas na područje Hvara treba stići 600 Židova«. Moli nadležne da to spriječe s obrazloženjem da je »morao primiti više deputacija građana, koji energično zahtijevaju da se dolazak Židova spriječi« (AH, ZKRZ, 2337/45, kut. 12). Taj je dopis zasigurno u vezi s odlukom Druge armije od 27. VI 1942. prema kojoj su tri armijska korpusa na svojim područjima morali odabrati pogodna mjesta za predstojeću internaciju židovskih izbjeglica. Nije mi poznato kako je bilo predviđeno da se na Hvaru osnuje logor već u kolovozu god. 1942, a ako su daljnji navodi i točni, onda eventualni protesti pojedinih građana Hvara mogu biti u vezi samo sa veoma teškim prehrambenim prilikama kojima su već tada bili izloženi.

koji, iako je izlazio neredovito, znatno je pripomogao u informiranju interniraca.

Na početku god. 1943. pripremao se bijeg veće grupe židovskih omladinaca na kopno da se pridruže partizanskim jedinicama, ali akcija nije uspjela. Naime, neki od interniraca, bojeći se naknadnih represalija, obavijestili su Talijane. Daljnje pripreme prekinute su rasformiranjem logora — na početku lipnja god. 1943 — i njihovim odvođenjem u logor na Rabu.⁹²

Do rasformiranja kraljevičkog, dubrovačkog, bračkog i hvarskog logora i prebacivanja logoraša iz Druge zone u logor na Rabu dolazi u ljeto 1943. godine. Bilo je to vrijeme kada su prilike na svjetskim ratištima ukazivale na moguću poraz sila Osovine a Italija — vojno i privredno potpuno osiromašena — nastojala se što prije izvući iz rata i tako se spasiti poraza. Mussolini je bio svjestan da bi u tom slučaju Italija u Jugoslaviji morala napustiti područje Druge zone koje bi zaposjele ustaške ili njemačke vojne snage, a samim tim Židovi na tom području postali bi njihov plijen i zasigurno završili u logorima smrti. Mussolini je znao napusti li Italija Trojni pakt njezina će daljnja sudbina apsolutno ovisiti od stava članica antihitlerovske koalicije, a možda je želio steći i izvjesne simpatije svjetskog javnog mnijenja i pokušao ublažiti osudu svjetske javnosti za mnogobrojne zločine koje su talijanske jedinice učinile na svim teritorijima gdje su se nalazile. Međutim, bez obzira na sve te i takve pretpostavke ostaje činjenica da se svi Židovi iz Druge zone prebacuju u logor na Rabu, tj. na teritorij Prve zone, smatrajući da će taj teritorij i nakon izlaska Italije iz rata i dalje ostati u sastavu Kraljevine Italije.

Židovski logor na Rabu bio je smješten preko puta slovenskog, a da se spriječi komuniciranje između logoraša, bila je postavljena žičana ograda kao i stalne straže. Oba logora imala su zajedničku logorsku upravu. Logoraši su bili smješteni u zidane prizemne zgrade (oni iz dubrovačkog logora) i drvene montažne barake (za one iz kraljevičkog, bračkog i hvarskog logora).

Prva grupa interniraca iz dubrovačkog logora — njih 110 — stigla je na Rab 28. svibnja 1943. godine, a zatim su uslijedili novi transporti. U vremenu od 19. lipnja do 21. srpnja u jedanaest transporta stigle su ukupno 2353 osobe (od toga 1064 muškaraca, 982 žene i 307 djece), i to ovim redom: 19. lipnja iz Splita 591 osoba (odnosi se to najvjerojatnije na internirce sa Brača i Hvara); 20 i 30. lipnja iz Dubrovnika 876; od 5. do 14. lipnja 695 osoba iz kraljevičkog logora i 21. istog mjeseca 81 osoba iz Rijeke. Međutim u citiranom izvještaju komande karabinjera riječkoj prefekturi nedostaju podaci za transporte od 28. svibnja do 19. lipnja pa prema tome taj podatak ne odgovara pravom stanju.⁹³ Neki dokumenti njemačke provenijencije govore o 3600 interniranih Židova i taj se podatak čini najrealnijim. Daljnjim istraživanjima utvrđen je spisak od 3366 osoba, ali u taj spisak nisu unijeta imena 211 osoba koje su nakon oslobođenja logora samoinicijativno otišle u Italiju. Iz statističkog

⁹² J. Romano, n. dj., 146, 148, 291—292.

⁹³ AH, ZKRZ, 6036—6047, kut. 227; 7288/46, kut. 122.

pregleda vidi se da su od ukupnog broja interniraca (izuzev one grupe od 211 osoba) 14,9% sačinjavala djeca do 15 godina, 38,1% muškarci i 47% žene.⁹⁴

Uvjeti života u židovskom logoru na Rabu bili su neusporedivo teži nego u prijašnjim logorima odakle su dovedeni. Na malom prostoru koncentriran je velik broj logoraša; smještajni kapaciteti bili su nedovoljni a higijenski uvjeti vrlo loši. Unutrašnje uređenje, održavanje reda i discipline kao i pripremanje hrane logorska uprava prepustila je samim logorašima.⁹⁵ Tajnim glasanjem izabran je jedan odbor, tj. rukovodeći organ logoraša, koji je osnovao i nekoliko drugih pomoćnih organa — odbora. Za liječenje oboljelih bila je predviđena jedna zgrada kao logorska ambulanta a za liječenje težih bolesnika — kojih je bilo sve više — služile su i dalje improvizirane »bolnice« u hotelima »Adria« i »Imperial« u mjestu Rabu. Pri dolasku u logor Talijani su im oduzeli i vrlo dobro snabdjevenu apoteku iz kraljevičkog logora s obrazloženjem da će cijelu zdravstvenu službu obavljati talijansko zdravstveno osoblje, iako je među logorašima bio i dovoljan broj liječnika. U toku dvomjesečnog boravka u logoru umrlo je jedanaest osoba.⁹⁶

Iskustva ilegalnog rada iz prijašnjih logora dobro su poslužila na Rabu. U svakom od četiri bivša logora bio je osnovan NOO a za koordinaciju rada osnovan je tzv. Izvršni odbor NOO-a koji su sačinjavali predstavnici svih četiriju odbora. Isto je tako u svakom od logora osnovana i partijska organizacija a njihov je rad objedinjavao tzv. Logorski komitet KP. Sastojao se od 4 do 6 članova a svaki je član bio zadužen za određeni sektor rada. Usprkos strogoj zabrani i poduzetim mjerama da se spriječi bilo kakav kontakt između židovskog i slovenskog logora, veza je ubrzo uspostavljena. Radi lakše i bolje suradnje osnovan je poseban »Komitet KPJ« za oba logora koji je izradio zajednički plan za oslobodenje logora vlastitim snagama.⁹⁷ Uz to se radilo i na organiziranju kulturnog, prosvjetnog i zabavnog života, a od posebnog značenja bio je rad ilegalne tehnike koja je izdavala kraće biltene. Treba istaći i formiranje jedne čete od oko 150 omladinaca, kao jezgre buduće vojne jedinice.

U izvještaju »Logorskog komiteta K. P. za campo II i III Rab« upućen 8. rujna 1943. »Drugarskom komitetu K.P.H. Pag-Rab, Velebit«, među ostalim, navodi se i ovo: »Čitavim radom u oba logora rukovodi Logorski komitet a njegov se rad odvija u sledećim pravcima:

⁹⁴ J. Romano, n. rad, 18—19; n. dj., 149—150.

⁹⁵ Treba istaći da su Talijani nakon dolaska zatočenika u logor oduzimali sav novac i manju količinu raznih dragocjenosti i deponirali ih za što su vlasnici dobili potvrde — bonove. Poslije oslobodenja logora nedostajalo je oko tri milijuna lira a i sve dragocjenosti (AH, ZKRZ, 7288/46, kut. 122).

⁹⁶ Odlukom komande Druge armije od 14. VII 1943. internirci Židovi bili su oslobođeni prisilnog rada (J. Romano, n. dj., 150).

⁹⁷ J. Romano, n. rad 24. Napominjem da F. Šušterčič i F. Potočnik u navedenim radovima ne spominju suradnju i zajednički plan o oslobodenju logora, a isto tako ni V. Hajon (Konačno — sloboda! Formiranje jevrejskog bataljona na ostrvu Rabu, Jevrejski almanah 1954, Beograd 1954, 110—113) na što upozorava i J. Romano.

1. rad po partijskoj liniji. Održavaju se redovito sastanci rukovodstva i grupa gdje se proučavaju osnove lenjinizma-marksizma. Rad obuhvaća 77 ljudi.
2. Organizacija NOO i NOF vrlo je aktivna i raznolika. Okuplja oko 190 muškaraca.
3. AFŽ obuhvaća 78 žena i djevojaka.
4. SKOJ vodi tri aktiva. Obuhvaća 105 članova.
5. Raspolože se jednom četom od 150 omladinaca.

Posjedujemo pisane mašine, šapirografe, ali je velika nestašica papira.

U logoru postoje još dvije grupacije, nadahnute izrazito 'četničkim duhom'. One su osnovane ličnim vezama.«

Taj izvještaj, međutim, zahtijeva nužne korekcije. Pisan je najvjerojatnije prije 8. rujna 1943, tj. prije oslobođenja logora, jer se o akcijama vođenim tih dana ništa ne govori. Osim toga, broj od 105 skojevaca prilično je diskutabilan. Nije ustanovljeno jesu li u logor na Rabu stigli kao već organizirani članovi ili su tu primljeni u članstvo kasnije, u partizanskim jedinicama kojima su pristupili kao aktivni borci. Isto tako nije dovoljno precizno utvrđeno je li onih 77 osoba uključenih u ideološki rad pripadalo partijskoj organizaciji, ili se to (vjerojatnije) odnosi i na kandidate i simpatizere KP. Izjave preživjelih također ne potvrđuju mogućnost da je u logoru bio toliki broj već tada organiziranih članova. Kada se govori o »četničkim« grupacijama treba istaći da u logoru uopće nije bilo četničkih organizacija a ni njihovih pristalica. Riječ je o tome što je među logorašima (najvećim dijelom među starijim ljudima) bilo simpatizera monarhije, tzv. integralnih Jugoslavena, što nikako ne mora značiti da su bili i pristalice četničkog pokreta D. Mihailovića.

Poslije oslobođenja logora više od 1300 logoraša iz Židovskog logora na Rabu uključilo se u NOV i NOP. Preostali — njih oko 1800 — postepeno su prebačeni na oslobođeni teritorij Like, Banije i Korduna, a brigu o njihovom smještaju, ishrani i sigurnosti preuzeo je ZAVNOH. Na Rabu je svojevoljno ostalo oko 180 do 200 bivših židovskih interniraca, smatrajući da su izbjegli najgore i da će ovdje sigurni dočekati oslobođenje. Međutim, 19. ožujka 1944. Nijemci su se na pet mjesta iskrcali na otok Rab, a tri dana kasnije sve su ih uhapsili, brodovima odveli na Rijeku, zatim kamionima u Trst i 28. ožujka priključili ih transportu ostalih uhvaćenih Židova s područja Like i odveli u Auschwitz. Gotovo svi su nakon dolaska bili likvidirani.⁹⁸

III

Represivne mjere i sistematske zločine Talijani su provodili za sve vrijeme trajanja njihove okupacione vlasti na tlu Jugoslavije. Neposredno poslije okupacije započeli su pojedinačnim hapšenjima većih grupa; pojačali su tu svoju aktivnost na početku god. 1942. i, napokon, nastavili

⁹⁸ J. Romano, n. rad, 24 i d; Isti, n. dj., 151; V. Hajon, n. rad; AH ZKRZ, 2235/45, kut. 10; AIHRPH, f. Predsjedništva ZAVNOHA-a kut. 15,83.

masovnim internacijama u ljetu iste godine koje su bez prekida primjenjivali sve do svog poraza. U akcijama »čišćenja« s internacijom neboraćkog stanovništva sudjelovali su uz vojsku, fašistička milicija, karabinjeri i policija podjednako, i to tako temeljito da su čitava sela ostajala posve pusta, bez stanovništva.

Kroz talijanske logore tzv. Prve i Druge zone na području današnje SR Hrvatske prošlo je više od dvadeset tisuća osoba. Logori u Drugoj zoni bili su prihvatni, tranzitni, tj. u njima su se zatočnici nalazili prolazno sve dok prije ili kasnije nisu bili prebačeni u neki drugi logor, u Italiju ili u koncentracioni logor na Rabu (u Prvoj zoni), osim talaca koji su tu ostajali da bi u manjim ili većim grupama bili odvođeni na strijeljanje, a tek je mnogo manji dio bio oslobođen i pušten kućama. Međutim, kudikamo je veći broj jugoslavenskih građana koji su prošli kroz logore osnovane u svim onim područjima što su ih Talijani anektirali ili okupirali (osim Dalmacije i Hrv. primorja, još u Albaniji, Crnoj Gori, Istri i dijelu Slovenije) ili kroz mnoštvo (više od dvije stotine!) logora, zatvora i kaznionica u samoj Italiji. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača utvrdila je da je kroz talijanske logore prošlo oko sto tisuća jugoslavenskih interniraca i to: 90.902 muškarca, 5929 žena, 1295 staraca i 1378 djece. Nije poznat broj umrlih u logorima, ali su utvrđena 4393 slučaja mučenja i zlostavljanja uz teško narušenje zdravlja odraslih muškaraca, 1620 žena, 440 starijih osoba i 524 djeteta, kao i 8128 slučajeva nanošenja lakših tjelesnih ozljeda.

Ali ni to nisu sve žrtve. Poslije kapitulacije Italije zatekao se u talijanskim logorima velik broj Jugoslavena. Talijanske vlasti umjesto da ih odmah puste na slobodu (kako je i bilo predviđeno ugovorom o primirju sa Saveznicima) oklijevale su da to učine, tako da ih je njemačka vojska u svom nadiranjju kroz sjevernu i središnju Italiju zatekla u logorima, zadržala ih, a kasnije transportirala na prisilni rad u logore smrti na području Trećeg Reicha. Od njih se vratio tek neznatan broj. Svi ostali su podlegli mučenjima, bolestima, ili bili ubijeni.⁹⁹

Na kraju treba istaći da su i uz vrlo teške uvjete života u logorima, zatvorenici, među kojima je bio i znatan broj organiziranih članova KP i SKOJ-a, započeli djelovati i politički i organizaciono. Stupanj te političko-organizacione aktivnosti bio je različit i ovisio je o uvjetima u kojima se moglo djelovati kao i, ne manje važno, o sredini u kojoj su se internirci nalazili. Gotovo za sve logore može se reći da su se u njima osnivale i radile logorske organizacije sastavljene od samih zatočenika s ciljem da se ne samo radi na poboljšanju životnih uvjeta, već i da se što više oslabi neprijateljska propaganda, ojača svijest i borbena raspoloženje zatočenika.

⁹⁹ AIHRPH, KP—107/5337—5342.

SUMMARY

**CONCENTRATION CAMPS OF THE ITALIAN OCCUPYING POWERS
IN DALMATIA AND CROATIAN COAST (1941—1943)**

On the basis of archival sources and literature the author deals with the concentration camps founded by Italians on the annexed and occupied territories of Croatian Coast and Dalmatia in the period from the beginning of occupation in 1941 to the capitulation of Italy in 1943. The camps were raised in different places with the purpose to prevent civilian population from offering resistance to the occupying power.